

# Colofon

*Historica* is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwen-geschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op internet: [www.vrouwengeschiedenis.dds.nl](http://www.vrouwengeschiedenis.dds.nl)

## Redactie

Greetje Bijl (public relations)  
Sophie Bollen (hoofdredactie)  
Barbara Bulckaert (eindredactie)  
Susan Hogervorst (eindredactie)  
Inge-Marlies Sanders (penningen)  
Hilde Timmerman

## Redactieadres

Sophie Bollen  
VUB/Vakgroep Metajuridica  
Pleinlaan 2  
1050 Brussel  
E-mail: [sbollen@vub.ac.be](mailto:sbollen@vub.ac.be)  
Tel. 02-6291495

## Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Obieplein 4, 1094 RB Amsterdam  
Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812,  
Internet: [www.vrouwengeschiedenis.dds.nl](http://www.vrouwengeschiedenis.dds.nl).

Voor privé-persoon bedraagt de contributie €25,- per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder €700,- p.m.: €20,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering.

Voor instellingen kost een abonnement op *Historica* €20,-. Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

U kunt lid of abonnee worden door te bellen, door het bedrag over te maken op het VVG-girnummer 4102980, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Donaties zijn ook van harte welkom.

## Inleveren kopij

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

## Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

Anneke Mulder-Bakker (voorzitter)  
A.B.Mulder-Bakker@rug.nl  
Machteld de Metsenaere (vicevoorzitter)  
Machteld.De.Metsenaere@vub.ac.be  
Eveline Buchheim (secretaris)  
secretarisvvg@yahoo.com  
Maaïke Messelink (penningmeester)  
maaikemesselink@gmail.com  
Evelien Rijsbosch (IIAV)  
E.Rijsbosch@iiv.nl  
Greetje Bijl (Historica)  
saartjes3@hotmail.com

## Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)  
prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)  
prof.dr. Rosi Braidotti (UU)  
prof.dr. Maria Grever (EUR)  
prof.dr. Willy Jansen (KUN)  
prof.dr. Paul Klep (KUN)  
prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)  
prof.dr. Joyce Outshoorn (RUL)  
prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

*Historica* verschijnt met steun van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV), [www.iiv.nl](http://www.iiv.nl)

ISSN 1382-3914

Lay-out: Pien Steringa  
Diges | geschiedenis & media  
Druk: Zet & Print, Naarden  
Distributie: AM-groep, Hoofddorp  
Foto omslag: Eva in gesprek met de slang, alias de duivel. Tekening uit het handschrift Junius 11.  
Bron: <http://image.ox.ac.uk/show?collection=bodleian&manuscript=msjunius11>

# In dit nummer

## / Oudheid /

- 3 Koningin Izebel en haar zegel  
Marjo C.A. Korpel

## / Tweede Wereldoorlog /

- 6 Belgische vrouwen in Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog  
Hannelore Vandebroek

## / Middeleeuwen /

- 9 Een alternatieve versie van de zondeval in een middeleeuws handschrift  
Jill Bradley

## / Biografie /

- 12 Margaret Beaufort en Hendrik Tudor  
Angela Crott

## / Romeinse rijk /

- 15 Vrouwen in de steden van Italië en de westelijke provincies van het Romeinse rijk  
Emily Hemelrijk

## / Verenigde Staten /

- 21 Victoria Woodhull, petticoat politica  
Eliane Van den Ende

## / Recensie /

- 27 Het publieke leven van verborgen vrouwen  
Imke de Gier

## / Onder de loep /

- 28 Documentaire over vrouwenhulpverlening  
Grietje Keller

## / VVG /

- 29 Berichten van het bestuur  
Eveline Buchheim

## 30 / Boeken en service /

## Onder historicae

### Vrouwen en macht

**E**n hier is ie dan, de *Historica* nieuwe stijl. Met eindnotenapparaat én twee artikels die dubbel zo lang zijn. Maar met dezelfde gegarandeerde kwaliteit en leesplezier. Want daar gaat het ons als redactie om: een wetenschappelijke tijdschrift aanbieden dat leuk blijft om te lezen. Door voortaan met een eindnotenapparaat te werken, garanderen we onze lezers én auteurs nog meer die wetenschappelijke status en kwaliteit. En door op zoek te gaan naar historische onderwerpen die steeds weer toch verrassend actueel blijken te zijn, hopen we de lezer te blijven verbazen én boeien.

Neem nu bijvoorbeeld het artikel van Eliane Van den Ende over de eerste vrouwelijke presidentskandidate in de Verenigde Staten. Deze Victoria Woodhull was niet alleen een opmerkelijke persoonlijkheid met erg vooruitstrevende – voor die tijd choquerende – ideeën, ze leefde ook in een periode waarin spiritisme en transcendentalisme perfect konden samengaan met politiek en feminisme. Dat laster en groteske beschuldigingen een succesvolle strategie waren om kandidaten in diskrediet te brengen, bewijst dat er sindsdien niet veel veranderd is bij de Amerikaanse verkiezingen. Wie ook niet bepaald haar reputatie mee had, was de Fenicische Izebel. Haar politieke ambitie en trouw aan haar roots, diende ze te bekopen met de dood. Marjo Korpel schetst ons aan de hand van Izebels persoonlijke zegel een interessant beeld van deze verguisde koningin. Margaret Beaufort was een koningin-moeder die er wél in slaagde om haar politieke macht te consolideren. Nochtans lagen aanvankelijk de kaarten allesbehalve gunstig voor het meisje dat op 13-jarige leeftijd de latere Engelse koning Henry Tudor op de wereld zette, zo begint Angela Crott haar artikel. Romeinse matrones hadden dan wel geen politieke macht maar bleekeden wel een voor-aanstaande publieke rol in de Romeinse samenleving, schrijft Emily Hemelrijk in haar bijdrage. Standbeelden en inscripties leveren een positief beeld op van actieve vrouwen uit de elite, in tegenstelling tot hetgeen de literaire bronnen ons willen doen geloven.

Al deze bijdragen leren dat machtige of ambitieuze vrouwen doorheen de geschiedenis steeds als een problematisch gegeven werden gezien. Dat mocht dus ook Hillary Clinton ondervinden. Uiteraard is het positief dat de Amerikanen eindelijk klaar zijn voor een zwarte presidentskandidaat. Maar hoe geloofwaardig is de oproep tot verandering als je een grijze mannelijke senator kiest als *running mate*? Niet dat voor de feministische kiezers het duo McCain-Palin een betere optie is, natuurlijk. Victoria Woodhull zou zich omdraaien in haar graf, mocht haar as niet zijn uitgestrooid over de Atlantische Oceaan.

Sophie Bollen

Een zelfbewuste Fenicische in het oude Israël

# Koningin Izebel en haar zegel

Ze was een van de meest beroemde en beruchte koninginnen in het oude Israël, de dochter van de Fenicische koning Etbaäl van Sidon en de vrouw van koning Achab van Israël (872-851 v.Chr.). Ze verwierf enorme macht, maar kwam tenslotte jammerlijk aan haar eind. Izebel is voor de bijbelschrijvers het symbool voor de slechte vrouw bij uitstek. Ten onrechte, zoals blijkt uit recent onderzoek van een zegel dat zeer waarschijnlijk aan haar heeft toebehoord. Wie was deze buitenlandse vrouw in Israël? Wat waren haar motieven en idealen?

/ Marjo C.A. Korpel /

**A**l in bijbelse tijden probeerden koningshuizen via uithuwelijking hun internationale invloed te vergroten. Zo trouwde koning Achab van Israël met de Fenicische prinses Izebel. 1 Koningen 21:25 zegt over hem: “Niemand heeft zich er meer dan Achab op toegelegd te doen wat slecht is in de ogen van de Heer. En het was zijn vrouw Izebel die hem daartoe aanzette.”<sup>1</sup> Izebel was zijn hoofdvrouw. Maar naast haar zal Achab nog een grote harem gehad hebben, want hij zou het legendarische aantal van zeventig zonen verwekt hebben (2 Koningen 10:1-7), net als andere beroemde koningen van toen. Zo’n koningin in het buitenland moest natuurlijk de taal van het gastland leren en dat moet Izebel snel gelukt zijn, misschien mede omdat het Fenicisch ongeveer net zoveel leek op het Hebreeuws (de taal van Israël) als het Duits op het Nederlands. In elk geval sprak zij met groot gemak allerlei mensen aan, volgens de bijbel.

## Godsdienstperikelen aan het hof

In tegenstelling tot andere buitenlandse koninginnen die zich voegden naar de cultuur van hun echtgenoot,<sup>2</sup> leverde Izebel haar eigen cultuur niet in. Ook haar Fenicische godsdienst niet. Zij bleef de toentertijd belangrijkste Fenicische god Baäl vereren. Ze zette zelfs haar echtgenoot aan tot het vereren van die god en van de godin Asjera (1 Koningen 16:31, 33; 18:19). Izebel zou ook opdracht gegeven hebben om de profeten van de God van Israël te doden (1 Koningen 18:4). Een stuk of honderd werden gered door ene Obadja, die hen in twee grotten had verborgen. Het is de profeet Elia met wie koningin Izebel het telkens aan de stok heeft. Koning Achab noemt hem daarom ook wel “degene die Israël in het ongeluk heeft gestort” (1 Koningen 18:17).



Ivoren afbeelding van een sfinx, uit de friezen gevonden in Samaria.

Bron: J.W. Crowfoot & G.M. Crowfoot, *Early Ivories from Samaria*, London 1939, Plate V, nr. 1.

De profeet Elia stelt voor een test uit te voeren op de berg Karmel: 450 profeten van de Baäl en 400 profeten van de godin Asjera – die zelfs gewoon waren aan de tafel van Izebel mee te eten (1 Koningen 18:19) – zouden de strijd met Elia moeten aangaan. De kwestie was welke god er werkelijk vuur zou geven op een altaar waarop men een stier als offer had gelegd: Baäl of de God van Israël? Wat de profeten echter doen, dansen, springen, zichzelf snijden om de aandacht te trekken van Baäl, er gebeurt niets. Wanneer Elia vervolgens zelfs water uitgiet over het offer dat hij heeft klaargelegd, en de Here aanroept, volgt even later een bliksemstraal uit de hemel die het offer in brand steekt (1 Koningen 18:23-38).

Een ander verhaal vertelt hoe Achab het complex van zijn paleis wilde uitbreiden met een aangrenzende wijngaard, die van ene Nabot was. Deze weigert echter te verkopen, wat Achab hem ook biedt. Teleurgesteld en verongelijkt vertelt Achab dit aan zijn vrouw Izebel. Zij neemt dan het initiatief en zegt ferm: “Wat? Jij bent toch de koning van Israël? Sta op en

eet wat, dat zal je goed doen. Ik zal ervoor zorgen dat jij de wijngaard van Nabot krijgt” (1 Koningen 21:7). Ze handelt vervolgens in naam van Achab, en gebruikt daarvoor zijn koninklijke zegel. Ze regelt op slinkse wijze dat Nabot vals wordt beschuldigd van godslastering, met als uiteindelijke straf steniging. Zo komt de wijngaard vrij, en kan ze tegen Achab zeggen: “Sta op, neem de wijngaard van Nabot, ... want Nabot leeft niet meer, hij is dood” (1 Koningen 21:15).

De profeet Elia krijgt opdracht van God om naar de koning toe te gaan en hem terecht te wijzen over deze slechte handelwijze, en hij moet aankondigen dat zoals de honden het bloed van Nabot oplikten, ze dat ook met zijn bloed zullen doen, en dat ze ooit ook Izebel zullen verslinden (1 Koningen 21:19-23). Het leven van Izebel eindigt inderdaad op vreselijke wijze. Wanneer Elisa (de opvolger van de profeet Elia) Jehu als koning (en opvolger van Achab) zalft, zegt de profeet hem, dat hij Achab en zijn hele familie moet uitroeien, want God wil het bloed wreken van de profe- >>

ten die door Izebel ter dood zijn gebracht (2 Koningen 9:7).

Wanneer de nieuwe koning Jehu aankomt in Jezreël, bij het paleis van Achab, heeft Izebel zich al voorbereid op zijn komst. “Ze beschilderde haar ogen met zwart en versierde haar hoofd, en ging bij het raam op de uitkijk staan,” blijkbaar in de hoop Jehu te kunnen verleiden (2 Koningen 9:30).<sup>3</sup> Maar Jehu heeft geen interesse en beveelt haar uit het raam te gooien. “Haar bloed spatte tegen de stadsmuur en tegen de paarden, en men vertrapte haar” (2 Koningen 9:33). Jehu geeft niettemin toch de opdracht om haar keurig te begraven, “maar zij die haar gingen begraven vonden alleen nog haar schedel, haar voeten en haar handen. Ze kwamen terug om het aan Jehu te vertellen. Die zei: “Dit is precies zoals de Heer al gesproken had via de Tisbiet Elia, zijn profeet: “De honden zullen het lichaam van Izebel op de akkers van Jizreël verslinden en het lijk van Izebel zal als een hoop mest op het land liggen.” (2 Koningen 9:35-37).

De teksten over Achab en Izebel zijn sterk gekleurd door de kritiek van degenen die ze veel later opgeschreven hebben. De schrijvers verdedigden het strengere monotheïstische geloof van hun eigen tijd, terwijl het aannemelijk is dat men daar in de negende eeuw nog niet zo heel strikt mee omging. Dat roept wel de vraag op: verdiende Izebel deze kritiek werkelijk?

## Het zegel van Izebel

In 1964 wordt in Israël officieel melding gemaakt van een zegel in het Israël Museum te Jeruzalem dat de letters JZBL bevat. Nahman Avigad beschrijft in een kort artikel het zegel en zegt dat de afbeeldingen erop wel Fenicisch aandoen en dat dit misschien het zegel van koningin Izebel zou kunnen zijn. Hij houdt echter een slag om de arm omdat het vrij onzeker is om op basis van enkel een naam een zegel aan een vrouw te verbinden die een naam droeg die erop leek. Bovendien is niet bekend waar het zegel gevonden is. Het zou van een welgestelde tijdgenote kunnen zijn die ongeveer dezelfde naam droeg.<sup>4</sup>

Er komt echter een probleem bij. De juiste

spelling van de naam zou *jzbl* moeten zijn, waarbij de ‘ staat voor de Hebreeuwse letter *alef*. De naam van Izebel bestaat uit twee elementen: *j* (waar) en *zbl* (prins), die samen de vraagzin “waar is de prins?” vormen. Dat is een vertwijfelde uitroep in een Kanaänitisch-Fenicische mythe over ‘prins’ Baäl, wanneer deze god, die regen en vruchtbaarheid bracht, een tijdje in de onderwereld is verdwenen. De uitroep is gericht tot Baäls geliefde die hem moet gaan zoeken.<sup>5</sup> Deze mythe werd in het ritueel uitgebeeld. Zoals we tegenwoordig wel een kerstspel of passiespel kennen, waarbij gewone gelovigen bijbelse personen uitbeelden, zo was het bij de Baäl-gelovigen gebruikelijk dat de koning en de koningin de rollen ‘speelden’ van het belangrijkste godenpaar.<sup>6</sup> Deze identificatie ging zo ver dat de vrouw van de koning kon worden aangeduid als ‘zijn Asjera’ of ‘zijn Anat’. Op die manier was die uitroep I-zebel, “waar-is-de-prins-(Baäl)”, in het ritueel gericht tot de prinses die Anat ‘speelde’, dus een passende naam voor een Fenicische prinses (van wie de ouders vermoedden dat zij later koningin zou worden).

Het zegel is gemaakt van opaal, een vrij broze halfedelsteen die om de goede vochtigheids-



Copyright: The Israel Museum, Jeruzalem.

Het zegel van Izebel (letters in spiegelbeeld).

graad te behouden op de huid gedragen moet worden. Het zegel heeft een verticale doorboring en mogelijk heeft daar een edelmetalen draad doorheen gezeten waarmee het zegel om de hals gedragen kon worden. Bovenaan is een driehoekig stuk afgebrokkeld. Omdat het zegel verder volledig vol staat met kleine afbeeldingen en letters is het aannemelijk dat ook de missende driehoek oorspronkelijk benut is. Gezien vergelijkbare zegels met afbeeldingen en letters die over het hele zegel verspreid zijn, ligt het voor de hand dat in de driehoek de letter *l* gestaan heeft, die betekent ‘toebehorend aan’, plus de eerste letter van de naam. In principe zouden alle letters van het alfabet in aanmerking kunnen komen voor die tweede letter, maar alleen de Hebreeuwse *alef* levert een naam op die ook bekend is uit teksten. Uiteraard kan het harde bewijs niet geleverd worden, maar het is wel de meest waarschijnlijke oplossing voor het missende stuk in het zegel.

Het zegel is uitzonderlijk groot (31x22x10 mm) en zeer fraai uitgevoerd. Dat wijst in elk geval op een zeer welgestelde eigenares. Er staan veel bekende Egyptische symbolen op die in de tijd van koningin Izebel zeer geliefd waren



Ruïnes van het paleiscomplex in Samaria.



Copyright: The Israel Museum, Jeruzalem.

Reconstructie van het zegel van Izebel (positieve afdruk in klei).

in Fenicië en wijde omgeving. Bovendien zijn alle symbolen koninklijk van aard. De gevleugelde sfinx is voorzien van een vrouwenhoofd en op haar hoofd is een rest te zien van een zogenaamde Isis/Hathorkroon. Die bestond uit een zonnescijf geflankeerd door twee koehorens. In het oude Egypte was de sfinx al symbool voor de koning. Het lichaam van de sfinx op het zegel is van een leeuw. Opmerkelijk is dat in Ezechiël 19 een klaaglied wordt aangeheven over een koningin, die als leeuw wordt aangeduid. Kennelijk was dus het beeld van de leeuw als symbool voor de koningin ook in Israël bekend. Vermoedelijk ging dit bijbelse klaaglied in zijn oorspronkelijke vorm ook over koningin Izebel.<sup>7</sup> De leeuw met vrouwenhoofd en vrouwelijke kroon zijn dus zeer passend op een zegel van een koningin. Links van de sfinx is het Egyptisch *ankh*-teken te zien, teken van leven. Onder de sfinx is de gevleugelde zonnescijf afgebeeld, symbool van het goddelijk koningschap. Het zegel wordt door dit symbool in twee helften gedeeld. In de onderste helft is een Egyptische Horusvalk te zien (beeld voor de levende koning), geflankeerd door twee slangen, de zogenaamde *uraei*. Deze twee slangen, cobra's, zijn een bekend symbool op de kronen van invloedrijke Egyptische koninginnen. Links van de valk is een lotus te zien, dat een typisch symbool is voor vrouwen. In het

Egyptisch is de naam van de lotus *z-sj-n*, en via het Hebreeuws is hiervan de moderne vrouwennaam Suzanne afgeleid.

### De ambitie van Izebel

Baäls geliefde Anat/Asjera, met wie de koningin gelijkgesteld werd, wordt meermalen afgebeeld met de Isis/Hathorkroon op haar hoofd. Zij was het die Baäl moest doen herleven. Vergelijkbaar is de Egyptische voorstelling van Osiris, die door de godin Isis weer tot leven gebracht wordt met hulp van haar zuster Nephtys. De godinnen Isis en Nephtys werden niet zelden afgebeeld als *uraei*. Door nu zelf ook de twee slangen te laten afbeelden op haar zegel, plus de Horusvalk, toonde Izebel dat ze zichzelf wilde presenteren als de revitaliserende kracht achter de troon. Vanuit haar Fe-

nische gezichtspunt had ze het volste recht om zo'n (half)goddelijke status te claimen. Zo wordt een Fenicische koning aangeduid als 'de wederhelft van Astarte', waarbij Astarte de tweelingzuster is van de godin Anat. In een Aramese tekst beschrijft een koningin zichzelf als de vrouw van Bel (= de god Baäl). En volgens de bijbelse tekst Ezechiël 28:2 verbeelde de koning van Tyrus zich ook dat hij een god was. Het is bekend dat ook in het oude Israël aan de koning soms goddelijke trekken werden toegeschreven, zoals bijvoorbeeld blijkt uit Psalm 26:6-7, Psalm 45:7 en Psalm 110.

Het zegel van Izebel bevestigt haar claim op een goddelijke status. Het is niet ondenkbaar dat dit mede de oorzaak ervan geweest is dat ze door de bijbelschrijvers als zo uitzonderlijk slecht is beschreven. Men moet volgens hen immers uitsluitend de ene God vereren. De vroegere hoge status van koningen en koninginnen vonden zij erg ongepast.

Izebel leefde in een luxueus paleis in Samaria, dat versierd was met prachtige ivoeren friezen (1 Koningen 22:39 en Amos 6:4). Bij opgravingen in Samaria zijn er delen van teruggevonden. In het algemeen dateert men ze in de tijd van koning Achab en zijn vrouw Izebel, dus in de negende eeuw voor Christus.<sup>8</sup> Men neemt aan dat het ivoersnijwerk geïmporteerd werd vanuit Fenicische werkplaatsen die

kunstzinnig snijwerk in ivoor leverden aan diverse koningshuizen in het oude Nabije Oosten. Als dat correct is, ligt het voor de hand dat ook zegels met vergelijkbare afbeeldingen in zulke Fenicische werkplaatsen gemaakt werden, of dat handwerkslieden in Israël de snijkunst van Feniciërs geleerd hadden. Izebel lijkt dus ook een kunstzinnige vrouw geweest te zijn die de trends van haar tijd volgde.

Vermoedelijk heeft Izebel dit zegel laten maken voor zichzelf nadat haar echtgenoot, koning Achab, gestorven was. Haar zoon Ahazia was inmiddels koning, maar hij werd al gauw erg ziek (1 Koningen 22:52 en 2 Koningen 1:2). Daardoor is in feite Izebel de ware regerende kracht achter de troon, en we weten dat ze op dat moment ook officieel als de koninginmoeder werd beschouwd (2 Koningen 10:13). Het is niet ondenkbaar dat ze in plaats van haar zoon officiële documenten mocht 'ondertekenen' met haar eigen zegel. Het zegel van Izebel bevestigt met zijn symboliek deels het bijbelse beeld van haar, namelijk dat ze op de achtergrond van het koningshuis van Achab een enorm grote rol speelde. Daarnaast laat het zegel zien dat ze bovendien ten aanzien van zichzelf hoge goddelijke aspiraties koesterde, die echter geheel pasten binnen haar eigen Fenicische cultuur. Izebel is hiermee te beschouwen als een voorbeeld van een zelfverzekerde buitenlandse vrouw, die zich deels aanpaste aan de cultuur van haar gastland, maar anderzijds niet bereid was haar eigen cultuur en godsdienst op te geven. //

### Noten:

- <sup>1</sup> De bijbelcitaties zijn uit de *Nieuwe Bijbelvertaling*. Zie hiervoor de Bijbel Online op <http://www.nbv.nl>.
- <sup>2</sup> Hiervan zijn talrijke voorbeelden uit de oudheid bekend. In de patriarchale wereld van toen moesten ook koninginnen gehoorzamen aan hun man. Dit valt te vergelijken met de koningin uit Tyrus, eveneens een stad, die in Psalm 45:11-13 wordt toegesproken.
- <sup>3</sup> In de oudoosterse wereld 'bewees' een troonopvolger zich vaak door in het openbaar de liefde te bedrijven met de vrouwen van zijn voorganger.
- <sup>4</sup> Nahman Avigad, 'The Seal of Jezebel', in: *Israel Exploration Journal* 14 (1964), pp. 274-276.
- <sup>5</sup> De zoektocht is vergelijkbaar met o.a. die van de Mesopotamische godin Inanna/Isjtar die afdaald naar de onderwereld, op zoek naar haar geliefde Dumuzi/Tammuz, en met het Griekse epos van Orpheus en Euridice.
- <sup>6</sup> Aanvankelijk El en Asjera, later Baäl en Anat, nog later Baäl en Anat/Astarte/Asjera, een soort vrouwelijke drie-eenheid.
- <sup>7</sup> Hierover hoop ik binnenkort een uitgebreid artikel te publiceren: 'Kryptogramme in Ezechiël 19 und im 'Izbet Sarta Ostrakon', in het *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft*.
- <sup>8</sup> Cfr. John W. Crowfoot & Grace M. Crowfoot, *Early Ivories from Samaria*. London 1938; Nahman Avigad, 'Samaria City', in: Ephraïm Stern (red.), *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, deel 4. New York 1993, pp.1300-1310 en in het bijzonder p. 1305.

**Marjo C.A. Korpel (D.D. Kampen 1990) is universitair hoofddocent Oude Testament aan de faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit Utrecht (Postbus 80.105, NL-3508 TC Utrecht, e-mail: m.korpel@uu.nl). Zij schreef onlangs meerdere artikelen over het zegel van Izebel die internationaal sterk de aandacht getrokken hebben, o.a. in *Ugarit-Forschungen* 38 (2006 [2007]).**

## Belgische vrouwen in Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog

# Een onbekend stuk oorlogsgeschiedenis

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werkten naar schatting 20.000 à 30.000 Belgische vrouwen in Duitsland samen met andere arbeidersmeisjes in de oorlogsindustrie, als dienstbode in een officierenhotel, hun echtgenoot achterna of wanhopig, arm en alleen. Vrijwillig of verplicht. Voor enkele maanden of voor twee of meer lange jaren. Onderzoek naar dit boeiende stukje oorlogsgeschiedenis ontbreekt bijna volledig.

/ Hannelore Vandebroek /

Over de arbeid van vrouwen tijdens beide wereldoorlogen, hun inzet in de industrie ter vervanging van gemobiliseerde mannen en de gevolgen daarvan voor hun naoorlogse emancipatie, bestaat in de internationale literatuur een grote controverse. In de jaren zeventig lanceerden enkele historici een erg optimistische visie: de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen tijdens de oorlog zou zich na de oorlog

jaren tachtig echter tegengesproken door een nieuwe generatie – van voornamelijk vrouwelijke – historici.<sup>1</sup> Nam de arbeid van vrouwen echt toe of ging het om een veeleer sectorale verschuiving? Behielden vrouwen de hogere lonen en betere arbeidsvoorwaarden die ze tijdens de oorlog verwierven? Er wordt vooral betwijfeld of een tijdelijke opening van nieuwe arbeidsterreinen echt leidde tot een verbetering van de status van vrouwen op lange termijn. De tewerkstelling van vrouwen tijdens de oorlog werd door de samenleving immers getolereerd als een tijdelijk, noodzakelijk kwaad, waarna

ten en geen uitgebreide oorlogsindustrie. Er waren ook geen tijdelijke sociale voorzieningen voor werkende moeders, geen propaganda die vrouwen naar de fabriek moest lokken, en geen naoorlogs debat over de gevolgen van de oorlog voor de vrouw. De situatie van de Belgische vrouw wijkt daardoor af van die van haar Britse, Amerikaanse, Duitse en Franse tijdgenotes. Naar dit in internationaal opzicht misschien uniek verhaal is echter nauwelijks onderzoek verricht. Daarom startte in 2007 op het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA) te Brussel een onderzoeksproject naar de 'Arbeidservaringen van Belgische vrouwen tijdens de Tweede Wereldoorlog'. Aangezien het braakliggend terrein erg groot is – de Belgische historiografie heeft wat gender en oorlog betreft nog wel wat werk – moesten keuzes gemaakt worden. Aansluitend bij het onderzoek dat op het SOMA reeds werd verricht omtrent de verplichte én vrijwillige tewerkstelling in Duitsland (1942-1945),<sup>2</sup> werd besloten om in een eerste fase de verplichte én vrijwillige tewerkstelling van Belgische vrouwen in Duitsland in kaart te brengen. Voor dit onderzoek staan onder andere de archieven van de Dienst voor Oorlogsslachtoffers ter beschikking, waaronder de dossiers van de vrouwen die na de oorlog een aanvraag indienden om erkend te worden als Weggevoerde voor de Verplichte Tewerkstelling. Daarnaast wordt ook een beroep gedaan op mondelinge bronnen. Dankzij een oproep in de media konden enkele unieke getuigenissen verzameld worden.

### Van vrijwillige tot verplichte tewerkstelling

Na de Duitse inval liep de werkloosheid in België hoog op. In juli 1940 waren er minstens 500.000 werklozen, ruim een vierde van de beroepsbevolking. In de daaropvolgende maanden werd die werkloosheid terug opgeslorpt. Eind december 1940 waren er nog ca. 200.000 werklozen, eind december 1941 slechts ca. 60.000. Die cijfers betreffen enkel de werklozen die steun ontvingen, de reële werkloosheid lag wellicht hoger.<sup>3</sup> De Duitse bezetter wou zo snel mogelijk van die werkloosheid af en zoveel mogelijk werknemers inschakelen in de oorlogseconomie. Met mooie beloften moedigde de propaganda aan om werk in Duitsland te aanvaarden: de Belgische arbeiders zouden er een goed loon ontvangen en op sociale voorzieningen en gezondheidszorgen kunnen rekenen. De secretarissen-generaal lieten toe dat de Belgische Bureaus voor Arbeidsbemiddeling aan die rekrutering meewerkten, door de beschikbare arbeid in Duitsland te afficheren. Dit uit vrees dat de bezetter anders, net zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog, tot deportaties zou overgaan. De aanwervingen zelf gebeurden op de Duitse *Werbstellen*.<sup>4</sup>

Door de sancties op werkweigeren, de lage en voorwaardelijke uitkering die de openbare onderstand bood en de verslechterende ravitaillering hadden werklozen relatief weinig keuze

#### Belgische arbeiders in Duitsland - Kamp Dessau (Lager Nord I).

vertaald hebben in een blijvende kwantitatieve en kwalitatieve verbetering van hun positie op de arbeidsmarkt. Arthur Marwicks these over het belang van de Eerste Wereldoorlog voor de emancipatie van de Britse vrouw en het pleidooi van William Chafe voor de Tweede Wereldoorlog als *watershed* in de geschiedenis van de Amerikaanse vrouw, werden tijdens de

alles weer terug zou keren naar de 'normale' gang van zaken, met de man als kostwinner, de gehuwde vrouw en moeder aan de haard en de jonge ongehuwde vrouw in een beperkt aantal vrouwenberoepen.

België zou in dit debat een bijzondere plaats kunnen innemen. Bezet België kende immers geen massale mobilisatie van mannelijke solda-

wanneer hen werk in Duitsland werd aangeboden. De Duitse bezetter probeerde daarnaast arbeidskrachten vrij te maken door rationaliseringen en verplichte bedrijfssluitingen. In de zomer van 1941 nam de vrijwillige aanwerving gevoelig af. Bovendien keerden steeds meer Belgen na hun verlof niet meer terug naar Duitsland of verlieten ze zonder toestemming hun arbeidsplaats. De brieven naar huis en de verhalen van de thuiskomers schetsten een minder rooskleurig beeld dan de Duitse propaganda had voorgespiegeld. Voeg daar de moeilijke loontransfers naar de achterblijvende ge-



Propaganda-affiche voor tewerkstelling in Duitsland.

zinnen, de toenemende vrees voor geallieerde bombardementen op Duitse fabrieken en de anti-propaganda van de clandestiene pers aan toe en de Belgische arbeidersbevolking had niet veel zin meer in werk in Duitsland.<sup>5</sup>

Op 6 maart 1942 werd de verplichte tewerkstelling in België en Noord-Frankrijk ingevoerd. De secretarissen-generaal kregen de belofte dat dit geen deportatie naar Duitsland inhield en dat het personeel van openbare besturen en bedrijven werd vrijgesteld. In de eerste plaats zouden de 'asociale' werklozen, smokkelaars en sluikhandelaars gevisseerd worden. Het was echter snel duidelijk dat de maatregel uitgebreid zou worden. De uitvoeringsmodaliteiten van 30 april 1942 verplichtten de werkgevers hun personeelslijsten in te dienen, op basis waarvan zij arbeiders zouden moeten afstaan. Velen wezen dit aanvankelijk af. De secretarissen-generaal weigerden eveneens aan de uitvoering mee te werken en de secretaris-generaal van Arbeid en Sociale Voorzorg, Charles Verwilghen, nam zelfs ontslag. Protest kwam er eveneens van de magistratuur, de koning en de kerkelijke overheid.

In tegenstelling tot de Duitse beloften werd op 6 oktober 1942 de verplichte tewerkstelling in Duitsland ingevoerd voor mannen van 18 tot 50 jaar en aanvankelijk ook voor ongehuwde vrouwen van 21 tot 35 jaar. Weigeraars mochten zich verwachten aan repressieve maatregelen, gaande van intrekking van de ravitailleringkaarten tot gevangenisstraf en de gijzeling van familieleden. Ook wat de tewerkstelling in België betrof, verstremde de reglementering. Ondernemingen en administraties werden verplicht gerationaliseerd om arbeidskrachten vrij te maken en in februari 1943 werden eerstejaars universiteitsstudenten (jongens én meisjes) verplicht tot een werkstage in België. De bezetter hoopte via de bevolkingsregisters, het uitkammen van bedrijven en het opeisen van personeelslijsten aan voldoende arbeiders te geraken. In juni 1943 werd echter overgegaan tot het oproepen van de jaarklassen: alle mannen geboren in 1920 en 1921 moesten zich melden bij de *Werbestelle* en, tenzij ze een vrijstelling konden voorleggen, vertrekken. In april 1944 werden daar de jaarklassen 1922, 1923 en 1924 aan toegevoegd.<sup>6</sup> De door Berlijn voorgestelde deportatiequota werden echter nooit gehaald en vele jongemannen doken onder.

### En de vrouwen?

In het begin van 1943 beloofde het Duitse Militaire Bestuur aan de secretarissen-generaal géén vrouwen meer naar Duitsland te zullen deporteren, met uitzondering van vrouwelijk dienstpersoneel voor de private huishoudens en de hotelsector. Aan die intrekking waren protesten van het episcopaat, de secretarissen-generaal en Maria Baers, de voorzitter van de katholieke arbeidersvrouwenorganisatie, vooraf gegaan.<sup>7</sup> Uit Berlijn en vanuit de Duitse industrie kwam wel de vraag naar vrouwelijke arbeidskrachten, maar het Duitse Militaire Bestuur in België had ondervonden dat de deportatie van jonge vrouwen veel last met zich meebracht en hoopte dat een toegeving op dit vlak de publieke verontwaardiging kon kalmeren. Daarmee is in de meeste overzichtswerken en ons publieke geheugen de kous wat het verhaal over de vrouwen betreft af. Het relaas dat volgt, is er een van jongemannen die hun ouders, echtgenote en soms kroost moesten achterlaten. De vrouwen die vóór de (officiële) intrekking vertrokken en de uitzonderingen die ook nog nadien in Duitsland belandden om er te werken in de industrie, landbouw, horeca en private huishoudens blijven onvermeld. De Duitse 'mildheid' heeft in dit geval dus niet alleen vele vrouwen voor deportatie behoed, maar ook hun minder fortuinlijke zussen van een plaatsje in de historische annalen beroofd.

Dat in onze collectieve herinnering de gedeporteerden allen mannen zijn, heeft niet enkel te maken met het blijvend gebrek aan onderzoek over de vertrokken vrouwen, maar ook met de mannelijke connotatie van ons arbeidsbegrip: arbeiders zijn per definitie mannen, zo ook de gedeporteerden. De tijdgenoten beschouwden, overeenkomstig de heersende ideologie, de arbeid van vrouwen en zeker fa-

brieksarbeid als problematisch.<sup>8</sup> Voor hen werd het probleem gedeeltelijk opgelost door de intrekking van de vrouwendeportatie. Daardoor waren na de oorlog de vrouwen die toch in Duitsland gewerkt hadden echter dubbel 'verdacht': als arbeider voor de vijand én als werkende vrouw.

Was de vrouwelijke tewerkstelling in Duitsland inderdaad een kwestie van enkele uitzonderingen? Precieze gegevens over het aantal Belgen in Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog ontbreken. De bestaande bronnen zijn problematisch omdat de Duitse diensten het aantal arbeidscontracten en het aantal vertrekkers telden, niet het aantal effectieve personen, en omdat zij er een propagandistisch belang bij hadden de situatie zo rooskleurig mogelijk voor te stellen. Tussen juni 1940 en oktober 1942 werden er naar schatting 200.000 vrijwillige contracten afgesloten. Tussen november 1942 en de bevrijding werden er nogmaals zoveel vertrekken genoteerd. Hoe groot de overlapping is weten we niet. Volgens de vaak geciteerde studie van Potargent, na de oorlog adjunct-kabinetschef van het Ministerie van Wederopbouw, waren er bij de Belgen die in 1940-1942 vrijwillig vertrokken ca. 20 procent vrouwen, en bij de verplichte deportaties vanaf de herfst van 1942 tot aan de bevrijding minstens 10 procent. Volgens de Duitse historicus Ulrich Herbert waren er in 1944 een kleine 30.000 vrouwen in Duitsland aan het werk, volgens hem 15 procent van het totaal van de Belgen in Duitsland. Cijfers over de naoorlogse repatriëring bevestigen deze cijfers: bij de 230.000 Belgen die in de zomer van 1945 terug naar België keerden, bevonden zich ca. 30.000 vrouwen. De verschillende beschikbare cijfers en schattingen schommelen dus rond een abso-



Een aanmeldingskantoor van de Werbestelle.

luut aantal van 20 à 30.000 Belgische vrouwen, of 10 à 15 procent van het aantal Belgen in Duitsland. Op de tewerkstelling van Oost-Europese vrouwen na – tussen de 30 en de 50 procent van de *Ostarbeiter* was een vrouw – ligt dit cijfer hoog. Voor Nederland, Frankrijk en Italië zakte het vrouwenaandeel tegen 1944 onder de 8 procent.<sup>9</sup>

&gt;&gt;

## Van individueel verhaal tot collectieve biografie

Slechts ca. 750 vrouwen dienden na de oorlog een aanvraag in bij de Dienst voor Oorlogslachtoffers ter verkrijging van het Statuut van Weggevoerde voor de Verplichte Tewerkstelling. De geschiedenis van dit statuut, en de redenen waarom zo weinig vrouwen er in geïnteresseerd bleken, vormt een onderzoek op zich.<sup>10</sup> De voordelen verbonden aan het statuut waren voor vrouwen weinig interessant – vrijstelling van legerdienst bijvoorbeeld – , vrouwen dachten snel dat zij toch niet in aanmerking kwamen, ze waren bij gebrek aan een (arbeids)netwerk niet op de hoogte, hadden schrik van het verre Brussel of wilden de negatieve ervaring niet nog eens oprakelen. De dossiers bieden ondanks dit gebrek aan representativiteit, toch een schat aan informatie. Uit de vele individuele verhalen kunnen enkele collectieve biografieën gedistilleerd worden.<sup>11</sup>

### De ongeschoolde arbeidsters

‘Marie’ is ongehuwd, vooraan in de twintig, en werkt al sinds haar veertiende in de fabriek, als ongeschoolde arbeidster in een typisch vrouwelijke sector, zoals de schoen-, textiel of kledingnijverheid. Ze wordt in de herfst van 1942 via de personeelslijst die haar werkgever aan de Duitsers moest bezorgen, opgeroepen. Net zoals haar collega’s tekent ze onder werkelijke of psychologische druk, omdat haar beter werk beloofd werd, uit onverschilligheid of naïviteit, het ‘vrijwillig’ contract dat haar op de Werbestelle onder de neus wordt geduwd en haar recht gaf op een ‘Ausstattungsbeihilfe’ van 750 frank, die ze goed kon gebruiken om een jas en een paar schoenen te kopen. Ze brengt de oorlog volledig door in een arbeidskamp in Duitsland of ze slaagt erin om dankzij een (fictieve) ziekte, een huwelijk of zelfs zwangerschap, verlof in België te bekomen, waarna ze meestal niet meer terugkeert naar Duitsland. Ze wordt in tegenstelling tot mannelijke werkweigeraars niet door de Duitsers opgespoord en moet meestal niet onderduiken. Na de oorlog kan ze terug aan de slag bij haar vroegere werkgever. Ze verlaat dat werk even later voor huwelijk en moederschap. Vlak na de oorlog beschouwt de Belgische overheid haar niet als vrijwilliger, maar heeft zij ook geen recht op het statuut van gedepoteerde. Pas na een wetwijziging in 1953 kunnen mannen en vrouwen die na oproepingsbevel een contract tekenden als oorlogsslachtoffer erkend worden.

### De dienstbodes

‘Jeanne’ werkt thuis als naaister, dient in een café of in een privaat huishouden. Ze wordt in de loop van 1942, 1943 of 1944 opgepakt, op straat of op de tram. Een enkele keer meldt ze zich vrijwillig omdat ze haar werk verliest en geen enkel inkomen meer heeft. Soms werkt ze voor een hotel waarvan de eigenaar collaboreert en niet alleen zichzelf, maar ook zijn voltallig personeel ter beschikking stelt van de Duitse bezetter. In Duitsland komt ze in een privaat

huishouden terecht, of in een hotel voor officieren. Soms valt dat werk mee en zorgen haar werkgevers goed voor haar, heeft ze genoeg te eten en contact met andere meisjes in dezelfde situatie. Soms vallen het werk, het eten en het onderdak erg tegen en is ze geïsoleerd. Uitzonderlijk wordt ze seksueel lastig gevallen. Na de oorlog krijgt ze haar verhaal moeilijk aan het thuisfront verkocht, omdat ze naar Duitsland vertrok in een periode dat vrouwen zagezegd niet meer naar Duitsland moesten, en omdat haar verhaal en traject niet overeenkomen met de verhalen van andere thuiscomers.

### De gehuwde arbeidsters

‘Anna’ is pas getrouwd. Ze werkte voor de oorlog net als haar man als ongeschoolde arbeidster in een fabriek. Hij verliest zijn werk en meldt zich reeds in 1941 vrijwillig voor arbeid in Duitsland. Na zes maanden is hij er nog steeds niet in geslaagd om een deel van zijn loon naar huis te sturen. Zij is ondertussen haar werk kwijt, en doet hierover haar beklag op de *Werbestelle*. Daar vraagt ze naar werk in dezelfde fabriek, of minstens in dezelfde stad als haar man. De Duitse *Werbestellen* melden in de loop van 1941 en 1942 meermaals aan hun oversten dat er vraag is naar arbeid in Duitsland waar man en vrouw samen aan de slag kunnen en liefst ook samen een onderkomen kunnen vinden.

### De marginale ‘vrijwilligsters’

‘Clementine’ is slechts 19 jaar en heeft een kindje van zes maanden. Ze is getrouwd, maar haar man liet haar in de steek. Ze weet niet waar hij is. Op hulp van familie kan ze niet rekenen want haar moeder en zussen weten zelf niet waar ze hun volgende maaltijd vandaan moeten halen en hebben ook kleine kinderen. Haar broer en vader zitten ergens in Duitsland, zijn krijgsgevangen of ook verdwenen. Ten einde raad brengt ze haar kind ergens onder, soms bij familie, soms tegen betaling bij een louche oppasser. Ze probeert arbeid te vinden in Duitsland, liefst dicht bij de grens in een bedrijf waar reeds voor de oorlog mensen uit haar kennisgeving of streek gingen werken. De combinatie van de zware fabrieksarbeid en haar reeds zwakke gezondheid leidden tot ondervoeding, een arbeidsongeval, een longontsteking. Na de oorlog huwt ze opnieuw, met een man die haar enkele jaren en enkele kinderen later eveneens in de steek laat. Ze sukkelde de rest van haar leven met een zwakke gezondheid en begrijpt niet waarom burens en samenleving haar veroordelen en waarom zij geen recht heeft op een uitkering als oorlogsslachtoffer.

## Besluit

Dit zijn uiteraard slechts enkele voorbeelden van verhalen. Naarmate het onderzoek vordert, komt vooral de enorm grote diversiteit aan oorlogservaringen van de Belgische vrouwen in Duitsland aan het licht. Ook de verwerking van dit oorlogsverleden door de naoorlogse samenleving moet verder worden onderzocht. Duidelijk wordt alvast dat het belangrijk is de ar-

beidservaringen van vrouwen te onderzoeken binnen hun sociaal-economische context, en de individuele keuzes die mensen maakten te kaderen in het spel van vraag en aanbod op zowel de Belgische als de Duitse arbeidsmarkt. De historicus moet daartoe zowel zijn obsessie voor de dichotomieën vrijwillig/onvrijwillig en verzet/collaboratie, als het vermanende vinger-tje even in de kast laten. ///

## Noten:

- 1 Arthur Marwick, *Women at War. 1914-1918*. London, 1977; William Chafe, *The American Woman: Her Changing Social, Economic and Political Role*. New York, 1972; Penny Summerfield, ‘Research on Women in Britain in the Second World War’, in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*. 1998, pp. 207-226.
- 2 SOMA, *De Verplichte Tewerkstelling in Duitsland 1942-1945*. Brussel, 1993.
- 3 Frans Selleslagh, *De tewerkstelling van Belgische arbeidskrachten tijdens de bezetting 1940*. Brussel, 1970; J. Culot, ‘Het gebruik van Belgische arbeidskrachten en het probleem van de werkweigeraars’, in: *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*. 1970, nr.1, p. 46.
- 4 Els De Bens, ‘Propaganda rond de verplichte tewerkstelling’, in: *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*. 1970, nr.1, pp. 25-31; Frans Selleslagh, *De tewerkstelling...*, pp. 12-14; Mark Van den Wijngaert, ‘De secretarissen-generaal tegenover de tewerkstellingspolitiek tijdens de Duitse bezetting, het minste kwaad?’, in: *De verplichte tewerkstelling = Le travail obligatoire en Allemagne, 1942-1945. Actes du symposium tenu à Bruxelles les 6 et 7 octobre 1992. Acta van het symposium gehouden te Brussel op 6 en 7 oktober 1992*. 1993, p. 50; Luc Vandeweyer, ‘De verplichte tewerkstelling tijdens de Eerste Wereldoorlog’, in: *De verplichte tewerkstelling...*, p. 43.
- 5 Alain Colignon, ‘La résistance et l’aide aux réfractaires au travail obligatoire’, in: *De verplichte tewerkstelling...*, p. 122; Frans Selleslagh, *De tewerkstelling...*, pp. 15-16.
- 6 P. Potargent, ‘De tewerkstelling van Belgische arbeidskrachten in het binnen- en buitenland tijdens de bezetting’, in: *De Gids op Maatschappelijk gebied*. 1946, nr.3-4, pp.1-14.
- 7 Gerd Van der Auwera, *De nazi-ideologie en de verplichte tewerkstelling van Belgische vrouwen in de Tweede Wereldoorlog: een confrontatie*. Licentiaatsverhandeling dept. Geschiedenis, K.U. Leuven, 2001. Deze licentiaatsverhandeling behandelde vooral de perceptie van de arbeid van vrouwen.
- 8 Voor de ideologie in verband met vrouwenarbeid en de mannelijkheid van het arbeidsbegrip, zie: Hannelore Vandebroek, *Het geslacht van de arbeid. Opvattingen over vrouwenarbeid in Belgische katholieke intellectuele kringen (1945-1960)*. Leuven, 2002.
- 9 P. Potargent, ‘De tewerkstelling van Belgische...’, p. 23; Ulrich Herbert, *Hitler's Foreign Workers. Enforced Foreign Labour in Germany under the Third Reich*. Cambridge, 1997; Pieter Lagrou, ‘De terugkeer van de weggevoerde arbeiders in België en Nederland 1945-1955. Mythen en taboes rond de verplichte tewerkstelling’, in: *De verplichte tewerkstelling...*, p. 199; Florian Freund e.a., *Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen auf dem Gebiet der Republik Österreich*. München, 2004, pp. 21-42.
- 10 Hannelore Vandebroek, ‘Ongekend is onbeminnd. Vrouwelijke weggevoerden voor de verplichte tewerkstelling in Duitsland (1942-1945) en de archieven van de Dienst voor de Oorlogslachtoffers’, in: *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis*. 2008, nr.19, pp. 181-195.
- 11 Tot nu toe werden 135 dossiers geraadpleegd en in een database ingevoerd. Op vraag van het Dienst voor Oorlogsslachtoffers gebeurt de wetenschappelijke verwerking volledig anoniem.

**Hannelore Vandebroek is historica en projectmedewerker op het SOMA te Brussel. Zij verricht onderzoek naar gender, arbeid, gezin en sociale zekerheid tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw. Contact: Hannelore.Vandebroek@cegesoma.be**

## Een alternatieve versie van de zondeval in een middeleeuws handschrift

# Door de ogen van Eva

In het midden van de zeventiende eeuw publiceerde de Nederlander Francis Junius vier Oudengelse gedichten waarvan hij dacht dat ze door de zevende-eeuwse herder en dichter Caedmon waren geschreven. Sindsdien heeft het handschrift, nu bekend als Junius 11, voor veel ophef gezorgd.<sup>1</sup> Gedurende bijna driehonderd jaar is er weinig overeenstemming bereikt onder geleerden die dit handschrift hebben bestudeerd. Dit is vooral te wijten aan een deel van het eerste gedicht, waarin Adam en vooral Eva blijken vrij gepleit te worden van de zondeval - iets wat niet gewoon was in een middeleeuws werk. De reeks miniaturen van de zondeval die dit handschrift opluisteren, vormden het onderwerp van mijn onderzoek.<sup>2</sup> Tot nu toe werden deze afbeeldingen streng aan de tekst gekoppeld, en dat zorgde voor grote problemen. Ik beschouw de miniaturen als een onafhankelijk maar parallel verhaal, waarbij de verluchter niet alleen het gedicht illustreerde, maar ook gebruik maakte van visuele middelen om de opvattingen en denkbeelden van zijn milieu weer te geven.

/ Jill Bradley /

Om aan te tonen waarom men zoveel aandacht aan dit handschrift besteedt, geef ik een zeer beknopte samenvatting van deze versie van de zondeval. Het handschrift opent met Genesis A en de val van Lucifer en zijn volgelingen; dan volgt de schepping tot de creatie van Adam, die

plannen om hem ten val te brengen. Een mindere duivel werd uitgezonden en gaat naar Adam met de boodschap dat God wil dat hij de vrucht van de Boom der Kennis eet. Adam wantrouwt dit en zegt dat als God van gedacht veranderd is, Hij dat beter zelf komt zeggen. Het duiveltje gaat nu naar Eva met hetzelfde verhaal, met de melding dat God woedend zal zijn als Hij van Adams ongehoorzaamheid hoort. Hij werkt in

pel zou eten, zou ze immers Gods almacht zien. Na lang aarzelen gaat Eva akkoord en ze krijgt het beloofde visioen. Ervan overtuigd dat de duivel de boodschapper van God is, gaat ze naar Adam en na lange discussie krijgt ze hem zo ver dat hij ook van de vrucht eet. Onmiddellijk zien beiden de duivel voor wat hij is en beseffen ze wat ze hebben gedaan. Adam is woedend op Eva en zij neemt alle schuld op zich. Hier eindigt Genesis B en het conventionele verhaal zet zich voort met het vervolg van Genesis A.

### Eva's verhaal

Eva wordt als liefhebbende, zorgzame vrouw afgeschilderd. Ze gaat niet onmiddellijk in op het duivelse voorstel. De dichter geeft een psychologisch portret van iemand die werkelijk haar best doet, maar ten prooi valt aan twijfel over wat goed en kwaad is, en over wat eigenlijk Gods wil is. Alle aandacht in dit deel van het gedicht gaat naar Eva's denkproces en haar beweegredenen, terwijl Adam amper aan bod komt. Eva is niet dom, niet verleidelijk, niet ongehoorzaam of lichtzinnig, en zeker niet kwaadaardig. De verleider gebruikt leugens, listen en bedreigingen om haar er toe te brengen hem te gehoorzamen. "Lange tijd heb ik met een trouw hart de Heer mijn God gediend. Ik ben geen duivel" zijn zijn woorden.<sup>3</sup> Hij bewerkt haar vrees om ongehoorzaam te worden en haar vrees voor Gods toorn: "Ik weet dat de toorn van God tegen jullie zal ontwaken."<sup>4</sup> Hij moedigt haar aan met het idee dat het Gods wil is, en dat ze Adam moet vertellen "welke wet ze in gedachten heeft, om te blijven bij de lering en bevel van God."<sup>5</sup> De dichter wisselt deze argumenten van de 'engel' af met waarschuwingen over wat gaat gebeuren, maar benadrukt dat Eva geen kwade bedoelingen heeft.

### Het handschrift

Het handschrift werd omstreeks 1000 geschreven, waarschijnlijk in het scriptorium van de *Christ Church* in Canterbury. We weten niet voor wie of welke instelling het precies werd gemaakt. In de vier in de volkstaal geschreven gedichten is een versie van de *Heilsgeschiede* weergegeven, maar dit betekent niet dat het handschrift voor leken of vrouwen werd geschreven: het maakt deel uit van een traditie van vertalingen en bewerkingen van de Bijbel in het Oudengels. De onconventionele toon van het verhaal doet de vraag rijzen wat de bedoeling was van de makers van het handschrift. Belangrijke inzichten zijn te vinden in de werken van Vickery en Burchmore die uitgaan van ideeën uit de tijd van de makers zelf. Adam en Eva werden in de ogen van de makers toch schuldig bevonden (Vickery), en ze fungeerden als metaforen voor lichaam en rede (Burchmore).<sup>6</sup> >>

Pagina 24: de duivel, die verschijnt als een engel, biedt Eva de verboden appel aan.

ontbreekt. Daarna komt het zeer controversiële Genesis B, waarschijnlijk een vertaling/bewerking van een negende-eeuws Oudsaksisch gedicht. Het verhaal van Lucifer wordt herhaald, maar met meer drama en we leren Lucifers gevoelens kennen: zijn wrok tegen Adam en zijn

op Eva's vrees voor haar man, op haar wens hem te sparen en ook op haar wens Gods bevelen te volgen. Het duiveltje zegt dat hij lang in de hemel woonde en dat, als ze naar hem kijkt, zou moeten zien dat hij geen duivel is. En hij kan het bovendien bewijzen. Als ze van de ap-



Alleen het eerste gedicht van Genesis is geïllustreerd, hoewel er plaatsen voor illustraties zijn voor de volgende twee gedichten. Lange tijd kregen de miniaturen weinig aandacht en werden ze als inferieur werk beschouwd. In de jaren zestig van de vorige eeuw probeerde Ohlgren de problemen van de tekst op te lossen aan de hand van de miniaturen.<sup>7</sup> Een groot bezwaar hiertegen is dat de tekst van Genesis A in de achtste eeuw werd geschreven en de tekst van B een eeuw later, terwijl de illustraties uit een periode van honderdvijftig tot tweehonderdvijftig jaar later stammen. De illustraties moesten dus gezien worden als een indicatie van hoe men omstreeks 1000 de teksten interpreteerde.

Er zijn ook andere problemen bij het bestuderen van de miniaturen. Een aantal miniaturen lijkt niet met de tekst samen te lopen: er zijn ook soms meerdere miniaturen voor één gebeurtenis in de tekst, en andere, naar hedendaagse normen belangrijke episoden zijn niet geïllustreerd. De vraag rijst ook waarom kleine delen van de miniaturen in rode inkt getekend werden, terwijl de hoofdkleur bruin is. Ohlgren gaat uit van de tekst als primaire bron: de miniaturen moeten bij de aangrenzende tekst passen. Karkov neemt de miniaturen meer ernstig, maar wijst ook de tekst als dominante bron aan.<sup>8</sup> Tekst en beelden

Om een idee te krijgen van hoe men omstreeks 1000 dacht over de zondeval en hoe deze tekst werd geïnterpreteerd, kunnen we beter de miniaturen als een parallel relaas beschouwen. De dichter heeft een zeer spannend verhaal neergezet: misschien weten we wel wat er zal gebeuren, maar door de lezer uitgebreid te informeren over de wrok van Satan, en de vrees en aarzeling van Eva leeft de lezer mee. De verluchter, die een eeuw na de dichter/vertaler werkzaam was, vertolkt de interpretatie van een Angelsaksisch klooster dat betrokken was bij een hervormingsbeweging. In zulke kloosters was er een besef van de zwakte van de mens en de alomtegenwoordigheid van de duivel, en van hoe makkelijk ook vrome en goed aardige mensen in zonde vervallen. Daarom moet het verhaal dramatisch zijn, en dient de lezer mee te leven met zijn voorouders, door zich met hen te identificeren. Om deze reden moet de verluchter andere middelen gebruiken om de spanning op te voeren en om het oogpunt van Eva weer te geven.

### Kijken met de ogen van Eva

Om te zien hoe de verluchter Eva's kijk op de wereld geeft, moeten we beginnen met een van de bovenvermelde problemen – het gebruik van

voor God. De tekst geeft aan dat Lucifer zichzelf zag als de mooiste van allen, schitterend en licht, en hij betreurt zijn donkere verschijning na zijn val. Hij klaagt dat God hem van zijn licht heeft beroofd – God heeft hem licht gegeven, en na zijn val neemt Hij dit weg. Lucifers besef van zijn verlies maakt dit nog krachtiger.

Op pagina 20 zien we het contrast tussen het licht van het paradijs zoals het door Adam en Eva wordt ervaren, en de donkere hel van Satan. Hier laat de compositie van de miniatuur een circulariteit zien, en de elfde-eeuwse lezer was er zich wellicht van bewust zijn dat dit een voorkijk is op de wereld na de zondeval en het lot van de mens onder de 'Oude Wet'. Deze miniatuur brengt een nieuwe factor in het gebruik van rood – het menselijke element. Vanaf nu zien we de wereld door de ogen van Eva, en dit geeft een antwoord op de vraag waarom de belangrijke episode van Eva's visioen van God niet is afgebeeld. Het is geen echt visioen van God, maar we zien de wereld en de verleider zoals Eva hen ziet na het proeven van de appel, volgens de tekst "dan de hemel blijkt hij nog meer schitterend, en de aarde nog mooier, hetgeen de verluchter dan ook weergeeft. Hiermee geeft hij een van de meeste belangrijke thema's van het handschrift aan – de 'faalbare wijsheid' van de mens. Eva denkt niet aan opstand of ongehoorzaamheid, maar de verleider werkt in op haar vrees voor Adam, op haar wens Gods wil te doen. Eigenlijk wordt ze het slachtoffer van chantage. De kunstenaar geeft niet alleen het bedrog van de verleider maar ook het zelfbedrog van Eva aan. Door haar emoties, door haar liefde voor Adam en door haar wens om een vermeend probleem op te lossen wordt ze misleid. Ze vergeet de woorden van God en luistert naar iemand die zegt dat hij voor God spreekt. Met andere woorden, ze raakt van de rechte pad af, niet door kwade bedoelingen, noch door hoogmoed, lust of nijd, maar door haar eigen menselijkheid. Dit alles deed ze goed bedoeld, waarbij ze zich niet bewust was van het feit dat zoveel kwaad, zulke vreselijke smarten deel zouden worden van het menselijke lot, toen ze het advies van de kwade heraut aannam. Ze hoopte enkel God te behagen met haar woorden en ze gaf zo'n teken en belofte van trouw aan de man (Adam) dat hij van gedacht veranderde.<sup>9</sup>

Nadat ze Adam had overtuigd dat hij toch het bevel van de 'engel' moest opvolgen en beiden de ware aard van de verleider beseffen, ziet ze een wereld zonder schittering. Door dit in het bruin te tekenen en te contrasteren met wat ze eerder zag, maakt de verluchter het verhaal nog dramatischer en kan de lezer zich beter met hen identificeren.

### Visuele spanning

Het gebruik van twee kleuren inkt is niet de enige manier waarop de verluchter zijn eigen visuele narratief opbouwt. Het gedicht is vol spanning. Zal Adam misleid worden? Zal Eva's vrees voor Adam haar argwaan overwinnen? Zal ze echt God zien? De verluchter gebruikt zijn eigen manier om deze spanning op

Pagina 31 bovenaan: Eva biedt Adam de appel aan.

zijn dus duidelijk aan elkaar gekoppeld, met de tekst als primair element. Toch hebben de illustraties veel invloed gehad over hoe de tekst wordt geïnterpreteerd. Nergens in de tekst is bijvoorbeeld de gedaantewisseling van de verleider te vinden, enkel zegt men dat de gevallen engelen hun licht en schittering verliezen, maar de illustraties geven ze als demonen weer. Lucifer/Satan krijgt zelfs een staart. Ook staat nergens in de tekst dat het duiveltje weer als een mooie engel verschijnt, maar Eva ziet hem als een engel en zo zette de verluchter hem ook neer. Toch namen lezers aan dat deze veranderingen hebben plaatsgevonden.

rode inkt op delen van sommige miniaturen, een gebruik dat vrijwel verdwijnt na de zondeval. Ohlgren is van mening dat rood wordt gebruikt om het goede te symboliseren, maar vaak wordt Christus/Logos in het bruin getekend, terwijl de gevallen engelen en zeker de verleider soms delen van hun kledij in rood krijgen. Een eenvoudig onderscheid tussen goed en kwaad kan het dus niet zijn. Als we het gebruik van rood analyseren dan zien we dat de tekenaar rood gebruikt waar de tekst een contrast tussen licht en donker en tussen schitterend en troebel aangeeft. Als er geen contrast is dan is bruine inkt gebruikt voor het geheel, ook

te wekken. Hij vertelt het verhaal in beelden eerder dan het verhaal te illustreren. Hiermee zien we waarom de miniaturen en de tekst soms uit de pas lopen.

De dichter geeft veel aandacht aan de twee bomen, die van Kennis van Goed en Kwaad en die des Levens. Hun vruchten worden uitgebreid beschreven, maar de verluchter maakt geen onderscheid tussen de twee bomen. Op pagina 13 zien we God in profiel in een mandorla terwijl Adam en Eva lijken te debatteren over bomen. De twee mensen zijn alleen, hun Schepper heeft zich al deels teruggetrokken en ze hebben louter aandacht voor elkaar en de vruchten, maar ze weten niet welke boom verboden is.

positie benadrukt. De verleider, nog steeds als engel weergegeven, kijkt hoe Eva met een nederig gebaar de appel aan Adam aanbiedt. De appel is de focus van de compositie. Het oog van de lezer wordt er naartoe geleid door de wijzende vinger van Adam en de scherpe diagonalen van de armen en de vleugels van de 'engel.' Dit is het cruciale moment waarin Adam de appel neemt. In deze reeks van drie miniaturen heeft de verluchter zijn eigen narratief gecreëerd, dat net zo vol spanning is als de tekst, maar onafhankelijk ervan. In zowel tekst als beeld is de lezer ooggetuige van de gebeurtenis. De dichter kan talloze woorden gebruiken om te laten zien hoeveel tijd en energie de

op een relatief belangrijk werk. De attributie aan *Christ Church* wordt versterkt door stilistische en iconografische overeenkomsten met het Utrecht Psalter dat in die periode daar te vinden was. Het werk is dus zeker niet door een marginale instelling gemaakt. We kunnen aannemen dat het voor een klooster of kathedraal werd opgesteld aangezien er tekens boven de woorden zijn gezet die erop wijzen dat het werd voorgelezen, misschien tijdens Pasen. Dit bewijst ook dat, in tegenstelling met hoe controversieel het in latere periodes werd gevonden, de mensen van omstreeks 1000 dit veel minder onconventioneel achtten. De leestekens duiden aan dat het niet aan een geleerde elite werd voorbehouden. Omdat het waarschijnlijk een vertaling is van een ouder werk wijst dit erop dat zulke ideeën werden geaccepteerd. Ook het feit dat het gedicht is geïllustreerd, duidt aan dat het niet als controversieel werd gezien: miniaturen en visuele uitdrukkingen komen voor in werken die niet 'gevaarlijk' werden geacht – zo ken ik bijvoorbeeld geen miniaturen van Christus als moeder, ook al werd dit beeld zeker onder 12<sup>e</sup>-eeuwse cisterciënzers vaak gebruikt. Het gebruik van metaforen – Eva als de zinnen, Adam als intellect – wijst op een publiek dat genoeg kennis en geleerdheid had om deze te begrijpen – en dit waren niet noodzakelijk uitsluitend monniken of priesters. Het is heel goed mogelijk dat, als het tijdens Pasen hardop werd voorgelezen, er ook leken naar luisterden en dat deze toehoorders genoeg kennis hadden om de 'les' te begrijpen. Door het verhaal te vertellen vanuit Eva's standpunt, door met haar ogen te kijken, wordt de lezer bewust gemaakt van hoe de kleine dingen, de beste bedoelingen, liefde en emoties ons verraden, en hoe vatbaar de mens is voor bedrog en zelfbedrog. ///

**Pagina 31 onderaan: het kwaad is geschied, het masker van de verleider valt af.**

Het is een situatie vol dramatische ironie, waarin de lezer ook meeleeft. Weer is de lezer in de positie van de acteurs in dit drama, onwetend en vol aarzeling. Zijn of haar eigen onwetendheid en aarzelingen over wat goed en kwaad is, worden hier metaforisch weergegeven.

In een reeks miniaturen van pagina 24 tot en met 31 bouwt de verluchter voort de spanning op. In de eerste van deze miniaturen zien we Eva en de verleider, die een appel in zijn hand houdt en retorische gebaren maakt. Eva houdt haar linkerelleboog met haar rechterhand vast – een teken van aarzeling en onzekerheid.<sup>10</sup> Hier is het belangrijk dat de verluchter de nadruk legt op de verbijstering en aarzeling van Eva, die niet onmiddellijk ingaat op de suggestie van de verleider. Dit is benadrukt in de miniatuur op pagina 28, want hier eet Eva de vrucht terwijl Adam nog niet zo ver is. Zijn aarzeling weerspiegelt die van Eva op pagina 24. Misschien is dit 'uit de pas' met de tekst, maar het laat zien dat Adam aan de woorden van de verleider kan weerstaan, terwijl Eva meer vatbaar is voor zijn woorden. Dit rijmt met het idee dat Eva een metafoor is voor het zinnelijke, meer emotioneel en meer ontvankelijk voor suggestie. Deze symmetrie van het verhaal gaat door in het eerste register van de miniatuur op pagina 31, en wordt door de symmetrie van de com-

verleider moet gebruiken om zijn doel te bereiken. De verluchter doet dat door scènes te tekenen waarin de uitkomst nog onbepaald is. Op pagina 24 zien we de poging om Eva te verleiden, maar we moeten vier bladzijden wachten voordat de visuele narratief aangeeft dat ze de appel eet. Echter, terzelfder tijd wordt een nieuwe spanningsboog gebouwd. Zal Adam ook bezwijken? Weer moeten we drieënhalve bladzijden wachten, en dan zien we dankzij een enorme retorische kunde Adam de appel nemen, maar niet eten. Onze fantasie moet het cruciale verband leggen tussen deze scène en die eronder waar de twee wanhopige mensen op hun knieën vallen en door de verleider, nu in demonische vorm, worden uitgelachen. Op metaforisch niveau kunnen we zeggen dat het zinnelijke op het verstand heeft ingewerkt en overwonnen. De spanning en het drama zijn plotseling voorbij – het is gebeurd en de gevolgen ervan zijn al kenbaar. De vernederde houding van de mensen contrasteert met de triomfantelijke demon. Iedereen weet dat de mens is gevallen en zijn Heer heeft verraden.

### Het publiek

We weten niet voor wie Junius 11 werd gemaakt, maar de grootte ervan, de vele illustraties en de kwaliteit van het perkament wijzen

### Noten:

- <sup>1</sup> Voor een meer uitgewerkte versie van dit artikel zie: Jill Bradley, 'You Shall Surely Not Die': the Concepts of Sin and Death as Expressed in the Manuscript Art of North-Western Europe c.800-1200, Leiden, 2008, pp. 166-204 en aanhangsel C.
- <sup>2</sup> Uiteraard is het onmogelijk om alle afbeeldingen in dit korte artikel af te drukken. Deze afbeeldingen kunnen echter digitaal bekeken worden op <http://image.ox.ac.uk/show?collection=bodleian&manuscript=msjunius11>.
- <sup>3</sup> Hoofdstuk 11, pp. 586-587.
- <sup>4</sup> Hoofdstuk 11, p. 551.
- <sup>5</sup> Hoofdstuk 11, p. 571.
- <sup>6</sup> John F. Vickery, 'The Vision of Eve in Genesis B', in: *Speculum: A Journal of Medieval Studies*, 44, 1969, pp. 86-102; Susan Burchmore, 'Traditional Exegesis and the Question of Guilt in the Old English Genesis B', in: *Traditio*, 41, 1985.
- <sup>7</sup> Thomas H. Ohlgren, *The Illustrations of the Caedmon Genesis as a Guide to the Interpretation of the Text*. Michigan, 1969.
- <sup>8</sup> C. E. Karkov, *Text and Picture in Anglo-Saxon England: Narrative Strategies in the Junius 11 manuscript*. Cambridge, 2001.
- <sup>9</sup> Hoofdstuk XIII, pp. 706-711.
- <sup>10</sup> François Garnier, *Le Langage de l'Image au Moyen Age*. Parijs, 1982.

**Jill Bradley (1944) is als post-doctoraal onderzoeker verbonden aan het Centrum voor Promotieonderzoek, Radboud Universiteit, Nijmegen. Thomas van Aquinostraat 04.00.45, Nijmegen, email: [j.bradley@maw.ru.nl](mailto:j.bradley@maw.ru.nl).**

## Margaret Beaufort en Hendrik Tudor

# De feministe 'avant la lettre' en de eerste koning uit het huis van Tudor

Op 28 januari 1457 vond in een kasteel in Zuid-Wales een zeer zware bevalling plaats. Terwijl buiten de kasteelmuren de heren Lancastrianen en Yorkisten met behulp van hun privélegers en onder robuust wapengekletter hun (Rozen)oorlogen uitvochten, moest de jonge vrouw binnen de muren haar strijd zonder hulp volbrengen. Onder grote pijnen en met veel moeite bracht zij haar kind, een jongen, levend ter wereld. Met het overleven van moeder en zoon begint de geschiedenis van Margaret Beaufort en Hendrik Tudor.

/ Angela Crott /

In een boek over vrouwen in de renaissance kwam ik de Engelse lady Margaret Beaufort op het spoor. Over zowel Margaret als haar zoon Hendrik, de latere Hendrik VII, bleken twee gegeden studies te bestaan. De historicus Michael K. Jones schreef samen met de archivaris Malcolm G. Underwood *The King's Mother: Lady Margaret Beaufort, Countess of Richmond and Derby* (1999). Terwijl Jones' interesse voor

Margaret was de dochter van John Beaufort II, kleinzoon van de hertog van Lancaster, Jan van Gent. Op de leeftijd van bijna zestien jaar reisde John af naar Frankrijk op zoek naar roem en eer. De militaire carrière die hij daar hoopte te volbrengen, eindigde abrupt met de slag van Baugé in 1421. Nadat hij 17 jaar in Franse gevangenschap had doorgebracht, keerde hij – bezwaard met een torenhoog losgeld – terug naar Engeland. Hier huwde hij Margaret Beauchamp van Bletsoe die tot de lage adelstand behoorde. Bevorderd tot de rang van hertog kreeg hij de kans een expeditie naar Frankrijk te leiden.

Daar concentreerde hij zich vooral op het heffen van oorlogsbelastingen om zijn losgeld te kunnen afbetalen. Terug in Engeland kwam hem dit op een verbanning van het hof te staan.<sup>1</sup> Niet lang daarna stierf de hertog, waarschijnlijk door zelfmoord. Hij liet een vrouw en een éénjarige dochter, Margaret Beaufort, achter.

Zijn weduwe keerde met haar dochter terug naar de familie van haar eerste echtgenoot, Oliver St. John, en daarmee naar haar vijf

kinderen uit dit huwelijk. Temidden van haar twee halfzusters en drie halfbroers bracht Margaret een gelukkige jeugd door, totdat de koning besloot zijn nicht ten huwelijk te geven aan zijn halfbroer Edmund Tudor.

### Margaret Beaufort en Hendrik Tudor tijdens de Rozenoorlogen

Terwijl koning Hendrik VI met het huwelijk – in 1455 – van Margaret en Edmund de positie van het Huis van Lancaster probeerde te versterken, had de 26-jarige Edmund vooral oog

voor de landgoederen die zijn vrouw meebracht in het huwelijk. Om deze voor zichzelf veilig te stellen hield hij zich niet aan de gewoonte het huwelijk te consumeren op de dag dat de bruid veertien jaar werd, maar bezwangerde hij haar onmiddellijk op twaalfjarige leeftijd. Door vader te worden van haar levendgeboren kind stelde hij zijn levenslang vruchtgebruik van Margarets landgoederen veilig.

Lang kon Edmund niet genieten van zijn nieuwe status van groot landheer. Nog voor de geboorte van zijn kind stierf hij aan de pest, opgelopen in Yorkistische gevangenschap. De koning, door geestesziekte geveld, had niet kunnen voorkomen dat de toenmalige ruzies van de adel zich hadden vervlochten met de rivaliteit van de hertog van York en de hertog van Somerset, een Lancastriaan.<sup>2</sup> De Rozenoorlogen, genoemd naar de symbolen van York (witte roos) en Lancaster (rode roos), waren begonnen. De jonge weduwe Margaret zocht haar toevlucht bij haar zwager Jasper Tudor op het kasteel Pembroke, waar haar zoon geboren werd.

Jaren later zou Margarets biechtvader John Fischer in een toespraak te Cambridge refereren aan deze zware en moeilijke bevalling die zowel de moeder, de tengere en nog geen veertienjarige Margaret, als de zoon bijna het leven had gekost. Volgens Jones en Underwood moet deze bevalling blijvende fysieke schade hebben veroorzaakt aangezien Margaret geen kinderen meer kreeg, ook niet tijdens haar zeer gelukkige vierde huwelijk.<sup>3</sup> Een echo van dit fysieke en mentale trauma treffen de schrijvers aan in een verslag van de Spaanse ambassadeur. Deze schrijft hoe Margaret zich (tevergeefs) verzette tegen de uithuwelijking van haar kleindochter prinses Margaret aan de Schotse koning. Ze vreesde dat deze niet zou wachten met het consumeren van het huwelijk tot de prinses de leeftijd van veertien jaar had bereikt.<sup>4</sup>

Op zoek naar een nieuwe echtgenoot ter bescherming van zichzelf en Hendrik, bracht Margaret in maart 1457, samen met Jasper Tudor, een bezoek aan Humphrey Stafford, de hertog van Buckingham en een van de grootste landeigenaren van zijn tijd. Binnen een jaar huwde de veertien jaar oude weduwe de tweede zoon van de hertog en aanhanger van het Huis van Lancaster, Hendrik Stafford. Het was een bittere pil voor Margaret en haar zoon toen Stafford na de slag van Towton in 1461 de kant van de overwinnaars, de Yorkisten, koos. Margaret die als vrouw van Stafford eveneens aan de kant van de Yorkistische koning Edward IV

Kasteel Pembroke, het geboortekasteel van Hendrik VII.  
Foto van A.F. Kersting.

Margaret aangewakkerd werd door zijn kennis over de Beaufortfamilie en hun politieke omgeving, werd Underwoods aandacht op haar gericht door de rijkdom aan gegevens over haar huishouding en carrière in de archieven van een van de colleges die door haar gesticht zijn: *St John's College*. In *Henry VII* (1999) neemt de historicus S.B. Chrimes de zoon op een al even nauwgezette wijze voor zijn rekening. Op basis van vooral hun boeken zal ik proberen in dit artikel een portret te schetsen van de relatie van Margaret en haar zoon, ingebed in de turbulente politieke situatie van hun tijd.

kwam te staan, moest afscheid nemen van haar zoon die immers een Lancastriaan was. De vierjarige Hendrik Tudor werd onder voogdij-schap geplaatst van de Yorkist William, Lord Herbert of Raglan. Nu brak een tijd aan dat moeder en zoon elkaar nauwelijks zagen, maar het lot hun desondanks gunstig gezind was. Voor Margaret in de persoon van Hendrik Stafford, die zowel haar politieke beschermer als beste kameraad was, en voor Hendrik in de persoon van Lord Herbert, die hem samen met zijn eigen kinderen opvoedde.<sup>5</sup> Helaas verloren zowel Margaret als Hendrik hun beschermer tijdens de Rozenoorlogen: de twaalfjarige Hendrik na de slag van Edgecote in 1469 en Margaret na de slag van Barnet in 1471.

Ondertussen bleven de Yorkisten en de Lan-

castrianen onder zijn hoede nam. In datzelfde jaar, nog binnen de voorgeschreven tijd van rouw, hertrouwde Margaret in Engeland met de Yorkist Thomas Lord Stanley, *steward* van de koninklijke hofhouding. Terwijl Margarets invloed aan het hof door dit huwelijk werd vergroot, zag Stanley zijn grondgebied uitgebreid. Hoewel Margaret de eer toeviel de zevende dochter van Edward IV tijdens haar geboorteviering te dragen, raadde ze haar zoon ten zeerste af in te gaan op Edwards aanbod naar Engeland te komen om een van zijn dochters te huwen.

In 1483, onmiddellijk na de dood van Edward IV, eigende zijn jongste broer zich de kroon toe als Richard III en liet de kroonprins en zijn broer opsluiten in de Tower. Na de spoorloze verdwijning van de beide prinsen

knoopte Margaret geheime onderhandelingen aan met de weduwe van Edward IV. Het was haar intentie Hendrik koning te maken met Elisabeth van York, de oudste dochter van Edward, als koningin aan zijn zijde. Op uitnodiging van de hertog van Buckingham, een van de vele Yorkisten die na Richards usurpatie overgelopen waren naar de Lancastrianen, zette Hendrik scheep naar Engeland. Het slechte weer sloeg zijn vloot uiteen waardoor hij het niet aandurfde aan land te gaan. Gelukkig voor hem, want Richard III sloeg de rebellie van Buckingham neer en liet de hertog van Buckingham executeren. Bovendien strafte hij Margaret voor haar verraad door haar haar titels en landgoederen te ontnemen, een straf die lager uitviel door de trouw van haar echtgenoot Stanley aan hem. Tenzelfder tijd kwam Hendrik

Tudor terug in Bretagne erachter dat er een complot tegen hem werd gesmeed om hem over te leveren aan Engeland. Hendrik ontsnapte naar Frankrijk en wist daar een aantal belangrijke Engelse edellieden om zich heen te verzamelen.

De legers van Richard III en Hendrik Tudor ontmoeten elkaar op Bosworth Field op 22 augustus 1485. Bij het zien van de bescheiden grootte van Hendriks leger zette Richard onmiddellijk de aanval in. Zowel Hendrik als Richard vochten manhaftig, totdat het leger van de Stanleys (Thomas Lord Stanley en zijn broer) het slagveld betraden om Hendrik bij te staan. Na-

dat Richard van zijn paard geworpen en gedood was, plaatste – volgens de overlevering – Lord Stanley de gouden hoofdband van Richard, die hij onder een struik gevonden had, op het hoofd van Hendrik en riep hem uit tot koning.<sup>6</sup>

## De hereniging van Margaret en Hendrik

Na een scheiding van meer dan veertien jaar werden moeder en zoon in september 1485 herenigd. Hendrik verbleef enkele weken in Margarets huis in Woking waar ze lange gesprekken voerden, voornamelijk over de toekomst. Hendrik werd tot koning gekroond op 30 oktober 1485. Hendriks regering was zeer broos tijdens de begindagen. Van deze breekbaarheid was Hendrik zich bewust. Op zijn hoede voor samenzweringen beloofde hij zijn getrouwen, zij die hem hadden bijgestaan in ballingschap en op Bosworth Field, met onder meer bestuursfuncties en administratieve ambten.

Op maandag 7 november kwam het eerste parlement samen, waarbij Margaret haar titels en landgoederen terugkreeg. Ook liet ze zich tijdens deze zitting uitroepen tot *femme sole*, een demonstratie van haar grote macht als koningin-moeder. Dat een getrouwde vrouw van adel zich tot *femme sole* liet verklaren was nog nooit eerder vertoond. Vanaf de veertiende eeuw hadden alleen burgerlijke vrouwen, wier echtgenoot overleden was, zich deze 'titel' toegeëigend om als weduwe het bedrijf te kunnen voortzetten.<sup>7</sup> Maar Margaret was niet burgerlijk en ook geen weduwe. Het was haar bedoeling als *femme sole* haar landgoederen, die ze al bezat en die waar de koning haar mee begiftigd had, zelf te kunnen beheren en administreren, zonder dat haar echtgenoot Stanley hier inbreng in had.

In de eerste maanden van zijn regering liet Hendrik zich in staatszaken nog adviseren door Margaret, die bovendien het hofceremonieel voor haar rekening nam. Zijn natuurlijke leiderskwaliteiten – charisma, het wekken van vertrouwen en het nemen van de juiste beslissingen – zorgden ervoor dat hij al snel op eigen kracht verder kon. In januari 1486 huwde Hendrik Tudor, afstammeling van het huis van Lancaster, de dochter van wijlen Edward IV, Elisabeth van York. Het symbool van de Tudors werd een roodwitte roos: een samensmelting van de symbolen van Lancaster and York, waarbij de rode roos de witte omstrengelt. De eerste twaalf jaar van Hendriks koningschap werden overschaduwd door de strijd tegen twee troonpretendenten: Lambert Simnel en Perkin Warbeck. Beide mannen claimden lid te zijn van het Huis van York.<sup>8</sup> In 1487 slaagde Hendrik erin Simnel te verslaan bij de slag van Stoke. Het zou nog tien jaar duren voordat Warbeck gevangen genomen werd.

In 1486 schonk Elisabeth van York het leven aan een troonopvolger, Arthur, vernoemd naar de koning uit de middeleeuwse legende van de Tafelronde.<sup>9</sup> Na Arthur zouden nog zeven kinderen volgen. De dochter die drie jaar na de erfprins kwam, werd vernoemd naar haar groot-

&gt;&gt;



Portret van Margaret Beaufort door een onbekend kunstenaar. National Portrait Gallery.

castrianen elkaar bevechten op leven en dood. In 1465 zat koning Edward IV uit het Huis van York op de troon en verbleef koning Hendrik VI uit het huis van Lancaster in de Tower van Londen. In oktober 1470, na Edwards gedwongen vertrek naar Bourgondië, was Hendrik weer koning. In 1471, na Edwards terugkeer, vond Hendrik de dood in de Tower. De laatste overgebleven kroonpretendent uit het Huis van Lancaster, Hendrik Tudor, vluchtte op dringend verzoek van zijn moeder met zijn oom Jasper overzee naar Frankrijk. Een storm dwong hen aan land te gaan in het onafhankelijke hertogdom Bretagne, alwaar hertog Frans II de adellijke gasten

moeder. Hoewel zij Margarets meest geliefde kleinkind werd, was het haar zoon van wie Margaret het meeste hield. Hendrik droeg zijn moeder eveneens een zeer grote liefde toe. Dit blijkt niet alleen uit de geschenken die ze elkaar regelmatig toezonden, maar ook uit de toon van hun brieven. Noemde Margaret Hendrik haar grootste vreugde op aarde; Hendrik op zijn beurt vermeldde zijn grote liefde en genegenheid voor zijn moeder. Dat moeder en zoon graag in elkanders gezelschap verbleven, viel ook tijdgenoten op. Er was niet alleen plaats voor Margaret ingeruimd aan het hof, ze vergezelde de koning en de koningin ook op hun hofreizen door het land. Hoewel de Spaanse ambassadeur in 1498 weinig liefde tussen Margaret en haar schoondochter meende op te merken, is er een brief van Margaret overgeleverd waarin ze haar blijdschap uitspreekt over Elisabeths herstel van een ziekte.<sup>10</sup>

### ‘Margaret de Vrome’

Kon de relatie tussen de koning en zijn vrouw innig genoemd worden, van de relatie tussen de koningin-moeder en haar echtgenoot kon dit niet bepaald gezegd worden. Door zich tot *femme sole* te laten verklaren, had Margaret zich van echtgenoot Stanley gedistantieerd; een distantie die nog verder werd doorgevoerd toen ze in 1499 – met Stanleys toestemming – de gelofte van kuisheid aflegde. Evenals haar verklaring tot *femme sole* was dit nog nooit eerder vertoond. Margaret, nu midden vijftig, verliet haar echtgenoot en zette haar eigen huishouding op. Alle portretten van Margaret, die overgeleverd zijn, laten haar zien als een godvrezende vrouw in weduwdracht: haar hoofd bedekt door een kap en haar hals door een doek. En altijd met een boek in haar handen of voor zich op tafel. Hoewel ze ook ‘vrolijke’ boeken als de *Canterbury tales* las, ging haar interesse vooral uit naar vrome werken. Ze stimuleerde niet alleen, zoals veel dames van adel, de verkoop ervan; ze vertaalde ook – en dat was uitzonderlijk – vrome Franstalige boeken naar het Engels. Als haar belangrijkste vertaling uit het Frans geldt het vierde boek van *De navolging van Christus* van Thomas à Kempis. De eerste drie boeken waren in haar opdracht door een *fellow* van *Jesus College* in Cambridge uit het Latijn vertaald. Hun gezamenlijke werk werd gepubliceerd in 1504. Pas in 1531 kwam er een nieuwe vertaling op de markt, waarin de anonieme vertaler op de degelijkheid van de versie uit 1504 wees.<sup>11</sup>

Voor de vrome Margaret was de artritis die haar op latere leeftijd plaagde geen enkele reden om af te zien van haar religieuze verplichtingen. Ze bleef haar talloze gebeden op haar knieën volbrengen. Hoewel minder scrupuleus in het gebed dan zijn moeder, was Hendrik even vroom. Hij onderhield goede relaties met het Vaticaan, wat hem overigens niet belette toezicht te houden over de Engelse kerk. Hij benoemde de bisschoppen en stond zijn moeder soms toe dit ook te doen. Tijdgenoten, op wie Margaret een diepe indruk maakte, zal dit laatste niet verwonderd hebben. Het was algemeen



Terracotta buste van Hendrik Tudor door Torrigiano, vroege zestiende eeuw.

Bron: S.B. Chrimes, *Henry VII*, New Haven en Londen, 1999, illustratie op voorkant boekomslag.

bekend dat wie in dienst ging van de koningin-moeder een meer dan grote kans had naderhand in een functie aan het hof benoemd te worden.<sup>12</sup>

Daarnaast gaf Hendrik Margaret, die door haar inzet voor een goede opleiding van de kinderen in haar huishouding in contact gekomen was met de universiteitsinstituten van Cambridge en Oxford, toestemming educatieve instellingen te steunen. Haar eerste universitaire schenkingen betroffen dotaties voor professoraten in de theologie aan zowel Cambridge als Oxford. De stichting van *Christ's College* in Cambridge was Margarets grootste universitaire onderneming. Onder supervisie van haar ambtenaren werden de statuten van *Christ's college* opgesteld, waarin de benoeming van de *master* en de *fellows* aan haar toekwam. Hoewel twee koninginnen haar waren voorgegaan als beschermvrouwe van een college, had geen van beide er zelf een gesticht, laat staan de benoeming van de functionarissen naar zich toegetrokken.<sup>13</sup>

Ondertussen had het Huis van Tudor enkele zware tegenslagen te verduren gehad. In 1502 was de – pasgetrouwde – kroonprins op vijftienjarige leeftijd aan een infectieziekte gestorven. Een jaar later stierf de koningin, Elisabeth van York, na de geboorte van een dochter. Hendrik was ontroostbaar en zijn gezondheid – reeds in 1501 klaagde hij bij zijn moeder over

problemen met het zicht – ging steeds harder achteruit. Hij maakte zich bovendien weinig populair door vanaf 1502 van zijn adellijke onderdanen geld en schuldbrieven te vorderen.<sup>14</sup> 1509 was het sterfjaar van zowel moeder als zoon. Terwijl de doodsoorzaak van Hendrik Tudor, die op 21 april stierf, niet bekend is, overleed Margaret Beaufort op 29 juni naar alle waarschijnlijkheid door het eten van een zwanenjong, dat ze had genuttigd tijdens haar laatste publieke optreden: de kroning van haar kleinzoon tot Hendrik VIII op 24 juni.

### Epiloog

Ondanks het feit dat moeder en zoon al vroeg afscheid van elkaar moesten nemen, werd hun band – volgens Jones en Underwood – versterkt door de ingrijpende gebeurtenissen tijdens hun scheiding. De schrijvers noemen het jaar 1471, waarin Hendrik op dringend verzoek van zijn moeder naar Frankrijk vluchtte, en het jaar 1483 waarin een samenzwering ten behoeve van haar zoon Margaret haar titels en landgoederen kostte.<sup>15</sup> De band tussen Margaret en Hendrik werd nog eens extra versterkt door beider karakter. De energieke Margaret had een zoon die volgens Chrimes doortastend, volhardend en scherpzinnig was; eigenschappen die Jones en Underwood ook bij de moeder aantreffen. Bovendien onderstrepen laatstgenoemde schrijvers Margarets pragmatisme, dat haar zoon op de Engelse troon bracht. Hoewel zijn regering niet spectaculair was, zorgde hij voor vrede en legde daarmee de grondslag voor de bloei van de latere Tudorperiode. ///

### Noten:

- 1 Michael K. Jones en Malcolm G. Underwood, *The King's Mother. Lady Margaret Beaufort Countess of Richmond and Derby*. Cambridge, 1999, pp. 29-30.
- 2 Sinds de romans van Walter Scott (1771-1832) worden de gewapende conflicten die plaatsvonden tijdens de jaren 1455-1485 de Rozenoorlogen genoemd.
- 3 Voor dit huwelijk verklaarde de koning het eerdere kindhuwelijk van Margaret met John de La Pole in 1453 ongeldig. Margaret huwde vervolgens: Edmund Tudor, vader van Hendrik Tudor, gestorven in 1456, Hendrik Stafford, gestorven in 1471, en Thomas Stanley, gestorven in 1504.
- 4 Michael K. Jones en Malcolm G. Underwood, *The King's Mother...*, p. 40.
- 5 John A. Wagner, *Encyclopedia of the Wars of the Roses*. Santa Barbara/Denver/Oxford, 2001, p. 118.
- 6 S.B. Chrimes, *Henry VII*. New Haven/Londen, 1999, p. 49.
- 7 Michael K. Jones en Malcolm G. Underwood, *The King's Mother...*, pp. 98-99.
- 8 John A. Wagner, *Encyclopedia of the Wars of the Roses*, p. 290.
- 9 Derk van der Horst, *Geschiedenis van Engeland*. Amsterdam en Antwerpen, 2004, p. 53.
- 10 Michael K. Jones en Malcolm G. Underwood, *The King's Mother...*, p. 74, p. 161 en p. 148.
- 11 Michael K. Jones en Malcolm G. Underwood, *The King's Mother...*, p. 184.
- 12 Michael K. Jones en Malcolm G. Underwood, *The King's Mother...*, p. 79.
- 13 Michael K. Jones en Malcolm G. Underwood, *The King's Mother...*, p. 212, p. 215 en p. 227.
- 14 S.B. Chrimes, *Henry VII*, p. 311 en pp. 313-314.
- 15 Michael K. Jones en Malcolm G. Underwood, *The King's Mother...*, p. 254.

Angela Crott (1955) studeerde geschiedenis in Leiden en is sinds eind 2006 verbonden aan de Universiteit van Nijmegen als buitenpromovenda. Haar onderzoek betreft de jongen als opvoeding in populair-wetenschappelijke opvoedings- en voorlichtingsliteratuur van het eind van de negentiende tot en met het begin van de eenentwintigste eeuw.

“Heerszuchtige intrigantes”, “gefrustreerde gifmengsters” of “liederlijke losbollen”; in dit soort termen beschrijven vele antieke literaire bronnen Romeinse vrouwen die een rol speelden in het openbare leven. Door het gebruik van een ander type bronnen (inscripties) en aandacht voor de talrijke steden buiten Rome rijst echter een heel ander beeld van de openbare rol van vrouwen in de Romeinse samenleving op.

Vrouwen in de steden van Italië en de westelijke provincies van het Romeinse rijk<sup>1</sup>

## Verborgenen levens, publieke gezichten

/ Emily Hemelrijk /

In de derde eeuw na Chr. besloot de stadsraad van Aviocala, een stadje in de Romeinse provincie Africa Proconsularis (het huidige Tunesië) om met publiek geld een standbeeld op te richten voor een aanzienlijke stadsgenote. Het beeld, dat niet bewaard is gebleven, stond op een openbare plaats in de stad. De inscriptie op de basis eert de vrouw vanwege haar opmerkelijke verdiensten als burgeres (*civis*) en patrones (*patrona*) van de stad.<sup>2</sup> Zij was van lokale herkomst, maar naar gebruik van de nieuwe aristocratie van haar tijd droeg zij een zeer lange naam – Oscia Modesta Cornelia Patruina Publina (en nog twee namen die onleesbaar zijn door beschadiging van de steen) – waarin alle belangrijke relaties, zowel van geboorte als adoptie, vertegenwoordigd zijn. Als vrouw van senatoriale rang bracht Oscia Modesta, zoals ik haar naam zal afkorten, een groot deel van haar leven in Rome door. Daar heeft zij een opmerkelijke grafschrift nagelaten, waarin zij schrijft over haar huwelijk met een consul, haar verdriet om haar jonggestorven kinderen en de troost die zij vond bij de Muzen. Met geen woord echter rept zij over haar Noord-Afrikaanse herkomst en haar patronage van, en weldaden voor, het kleine stadje in Africa Proconsularis dat haar eerde met een openbaar standbeeld.

Dit voorbeeld toont hoezeer Rome en de andere, lokale steden van het Romeinse rijk gescheiden werelden waren, zelfs voor één persoon. Leden van de stedelijke elites die opklommen tot senatoriale ambten in Rome, vertoonden vaak een lichte gêne over hun provinciale herkomst terwijl hun moedersteden in de provincies juist trots op hen waren. Dat deze steden dit tot uitdrukking brachten op een typisch Romeinse manier, door een standbeeld en inscriptie in het Latijn, wordt beschouwd als een teken van de ‘romanisering’ van deze steden. ‘Romanisering’ – om dit omstreden begrip te gebruiken – betekent echter niet een klakkeloze overname van de gewoontes en gebruiken van Rome. Eén van de opmerkelijke verschillen tussen Rome en de andere steden van het >>



Minia Procula, priesteres van de keizercultus in Bulla Regia (nu in het Bardo Museum in Tunis).

Bron: foto Joop Derksen.

Romeinse rijk is nu juist dat in Rome gedurende de keizertijd géén openbare standbeelden werden opgericht voor leden van de elite. In Rome was dit het privilege van de keizer en zijn familie, net als de oprichting van openbare bouwwerken. Oscia Modesta heeft in Rome dus nooit een openbaar standbeeld gekregen of de stad kunnen verfraaien met openbare bouwwerken; het is ondenkbaar dat haar in Rome de titel 'patrones van de stad' zou zijn verleend. In dit opzicht was er tussen Rome en de andere steden van het Romeinse rijk dus inderdaad een wereld van verschil.

## Rome en de lokale steden

Ondanks hun hoge rang en de vooraanstaande plaats in hun steden treffen we vrouwen als Oscia Modesta zelden aan in moderne studies over Romeinse vrouwen. Hoewel er in toenemende mate gebruikgemaakt wordt van beeldmateriaal en inscripties, bepalen de literaire

een droge opsomming van de weldaden van een onbekende vrouw op een kapotte inscriptie?

Vrouwen als Oscia Modesta ontbreken niet alleen in studies over Romeinse vrouwen, ook in studies van de steden van Italië en de westelijke provincies is amper plaats voor hen. Vrouwen verschijnen in deze studies vooral in dynastieke zin: als echtgenotes en dochters van leden van de elite en als voortbrengsters van de volgende generaties. Uitgesloten van de stadsraad en van politieke functies speelde hun leven zich af in de beslotenheid van huis en familie – zo is de meestal onuitgesproken veronderstelling – op enkele opvallende en onverklaarde uitzonderingen na. In deze veronderstelling worden moderne auteurs gesteund door opmerkingen in de literaire bronnen die suggereren dat er in de lokale steden een ouderwetse, strenge moraal heerste: tegenover de liederlijke vrouwen uit de hoofdstad plaatst de satiredich-

voor het Latijn sprekende Westen betekent 'romanisering' niet dat de levenswijze en waarden van de vele Romeinse steden van Italië en de westelijke provincies een getrouwe afspiegeling vormden van die van de hoofdstad. Naast imitatie van en aanpassing aan 'Romeinse' waarden en gebruiken in de provinciale steden, zijn er zowel tussen Rome en de lokale steden, als tussen deze steden en gebieden onderling ook duidelijke verschillen te zien.

De rol van gender komt in dit debat nauwelijks aan de orde. Door hun teruggetrokken levenswijze en hun uitsluiting van politieke functies zouden vrouwen minder in aanraking komen met de Romeinse cultuur en dus minder geromaniseerd zijn dan mannen, zo wordt verondersteld.<sup>6</sup> Toch ligt het voor de hand dat de Romeinse verovering en het daarop volgende Romeinse bestuur ook voor vrouwen grote gevolgen hadden. In de grensprovincies met een sterke militaire aanwezigheid waren deze vermoedelijk anders dan in de gepacificeerde gebieden rond de Middellandse Zee en voor rijke vrouwen uit de stedelijke elite anders dan voor vrouwen uit armere families op het land.

Laat ik twee voorbeelden geven uit de stedelijke elite, waarop ik mij vooral richt. Het standbeeld van Minia Procula (afb. 1), priesteres van de keizercultus in Bulla Regia in Africa Proconsularis, was op besluit van de stadsraad opgesteld door haar zoon op het forum van de stad.<sup>7</sup> Het toont haar als een oudere vrouw gekleed in de *tunica* en mantel (*palla*), waarmee Romeinse vrouwen gewoonlijk werden afgebeeld. Haar in gebed opgeheven hand en het feit dat haar hoofd bedekt wordt door een slip van haar mantel wijzen op haar priesterlijke status of haar eerbied voor de goden in het algemeen. Het tweede voorbeeld, het grafmonument van Licinia Flavilla en haar man, stamt uit Nemausus (het huidige Nîmes) in Gallia Narbonensis (afb. 2). Het toont Licinia Flavilla als priesteres van de keizerin door de inscriptie en de *infula*, een geknoopte band in het haar, die in de Romeinse wereld gold als teken van priesterlijke waardigheid.<sup>8</sup> De familienaam van haar man, Adgennius, wijst op zijn lokale herkomst, en die mogen we ook voor Licinia Flavilla veronderstellen.

## Burgerrecht en identiteit

Minia Procula en Licinia Flavilla behoorden tot de lokale elite van hun steden in respectievelijk Noord-Afrika en Gallië. Beiden bezaten het Romeinse burgerrecht, waren door hun steden verkozen als priesteressen van de Romeinse keizerin, zijn afgebeeld in Romeinse kleding en volgen in hun kapsel met enige vertraging de mode van de hoofdstad. Zijn zij daarmee Romeinse vrouwen? Om te bepalen wie we een Romein of een Romeinse moeten noemen, kunnen we twee criteria hanteren: een juridische en een culturele. Naar juridische maatstaven is iemand een Romein als hij of zij het Romeinse burgerrecht bezit. Hoewel er aan dit burgerrecht aanzienlijke voordelen verbonden waren, was Romeins burgerrecht alléén vermoedelijk niet voldoende om als Romein geaccepteerd te



Grafreliëf van Licinia Flavilla en haar man in Nemausus (het huidige Nîmes) in Gallia Narbonensis.

bronnen – waaronder die van geschiedschrijvers – nog steeds ons beeld van Romeinse vrouwen, en deze beperken zich bijna uitsluitend tot vrouwen in Rome. Keizerinnen en vrouwen die door publieke schandalen de aandacht trokken, nemen in deze bronnen een onevenredig grote plaats in. Deze sensationele verhalen kleuren ons beeld van Romeinse vrouwen. Daarbij leggen de meeste antieke auteurs sterk de nadruk op de traditionele Romeinse waarden die vrouwen strikte normen oplegden van kuisheid, ingetogenheid en een leven gericht op huis en familie – normen waaraan de meeste vrouwen over wie zij schreven alleen al door hun publieke positie niet konden voldoen. De dominantie van de literaire bronnen wekt geen verbazing: wie leest niet liever een sappig verhaal over de politieke intriges en gifmoorden van Livia of de seksuele uitpattingen van Messalina, zoals beschreven door Tacitus, dan

ter Juvenalis het onbedorven meisje uit de provincie, dat eenmaal in Rome echter snel de verdorven gewoontes van de hoofdstad overnam.<sup>3</sup> Moeten we de levenswijze van vrouwen in de lokale steden inderdaad zien als een conservatieve en boerse variant van die van de hoofdstad? En wie mogen we eigenlijk Romeinse vrouwen noemen? Waren dat alleen de vrouwen in Rome, aangevuld met een enkele vrouw in de Italische steden zoals moderne studies lijken te suggereren, of ook de vrouwen in de talrijke steden van de Romeinse provincies?

De hier opgeworpen vragen raken aan de lastige kwestie van 'romanisering', een begrip waarover al decennia lang een fel debat gevoerd wordt.<sup>4</sup> De steden van het Grieks sprekende, oostelijk deel van het Romeinse rijk laat ik hier buiten beschouwing; voor hen geldt de treffende titel van een artikel van Greg Woolf: *Becoming Roman, staying Greek*.<sup>5</sup> Maar ook

worden. Taal en gedeelde gewoontes en waarden speelden een grote rol in de Romeinse identiteit, en natuurlijk emoties, die we niet meer kunnen nagaan. Voelde men zich Romein of eerder Galliër of Puniër, of misschien allebei? Welk beeld had men van het Romein-zijn?

We mogen ervan uitgaan dat de meeste provinciebewoners nooit in Rome zijn geweest en slechts een afgeleid beeld hadden van wat Rome was en betekende. Hun beeld werd gevormd door de naar Romeins voorbeeld opgerichte gebouwen en standbeelden in hun omgeving, de in hun gebied gevestigde Romeinse veteranen en immigranten (die overigens zelf vaak uit andere provincies kwamen) en – voor de geletterde elite – de Latijnse literatuur. Dit gold waarschijnlijk nog sterker voor vrouwen die, anders dan mannen, geen kans hadden om door leger- of bestuursfuncties rechtstreeks met Rome of haar vertegenwoordigers in contact te komen. Toch werd de culturele maatstaf evenzeer voor vrouwen aangelegd. Toen de dichter Martialis na 35 jaar in Rome terugkeerde naar zijn geboortestad Bilbilis in Spanje, prees hij in een gedicht een rijke stadsgenote, Marcella, als een ware Romeinse vanwege haar verstand, haar beheersing van het Latijn en haar Romeinse levensstijl.<sup>9</sup> Culturele factoren lijken dus doorslaggevend te zijn geweest voor de Romeinse identiteit en hierin spelen zowel kennis van het Latijn en van de Grieks-Romeinse literaire cultuur als aanpassing aan de traditionele Romeinse levenswijze en waarden een rol.

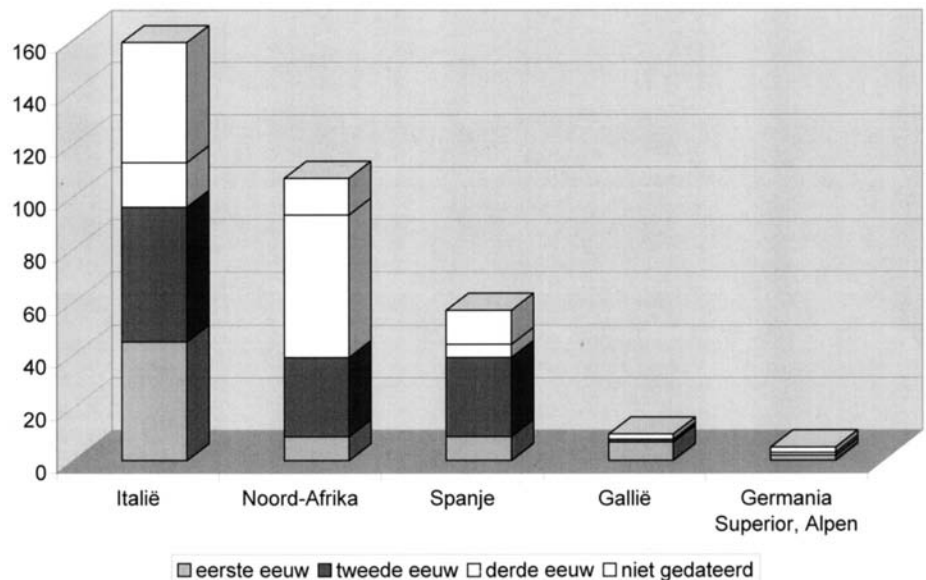
Laten we nog eens kijken naar het voorbeeld van Oscia Modesta. Zij was geboren en getogen in Noord-Afrika en getrouwd met een eveneens in Noord-Afrika geboren man. Beiden stamden uit families van de stedelijke elite die al enkele generaties lang het Romeinse burgerrecht bezaten. Haar man maakte carrière in Rome waar hij het bracht tot consul. In Rome maakten beiden deel uit van een senatoriale elite die voor een aanzienlijk deel bestond uit 'nieuwe Romeinen' uit de Spaanse, Noord-Afrikaanse en Griekse provincies van het Romeinse rijk. Oscia Modesta leefde het leven van een Romeinse senatoriale *matrona*: samen met keizerin Julia Domna en 108 andere *matronae* vierde ze in 204 na Chr. het eeuwfeest en zij reisde met haar man door de Griekse provincies. Als ze in een vermoedelijk door haarzelf in pseudo-Homerisch Grieks gecomponeerd grafdicht haar leven samenvat, benadrukt ze naast haar verdriet om haar jonggestorven kinderen en haar toevlucht tot de Muzen het feit dat ze slechts éénmaal getrouwd was. Daarmee verwijst ze naar het Romeinse begrip *univira*, vrouw van één man, dat op grafstenen van Romeinse vrouwen kan worden aangetroffen.<sup>10</sup> Hiermee toonde ze zich een vrouw die niet alleen de culturele tradities, maar ook de traditionele morele waarden van de Romeinse samenleving onderschreef.

Ondanks deze sterke identificatie met Rome, bleef Oscia Modesta actief betrokken bij haar geboortestad Avioccala in Noord-Afrika. Avioccala eert haar in de voor haar opgestelde inscriptie met nadruk als burgeres (*civis*) en

noemt zich met trots haar *patria*, haar vaderstad. Aanvankelijk sloot Romeins burgerrecht lokaal burgerrecht uit, maar in de praktijk werd het vanaf de late republiek geaccepteerd, en het idee van een dubbel vaderland (*duae patriae*), namelijk Rome en de vaderstad, was in de Ro-

Gallië, Noord-Afrika of de Spaanse provincies, ze waren daarmee zowel in juridisch als in cultureel opzicht Romeinse vrouwen. Maar dat betekent niet dat hun levenswijze of mogelijkheden dezelfde waren als die van vrouwen in Rome. Tegen de verwachting in lijkt het alsof

### stedelijke weldoeners



meinse keizertijd wijdverbreid.<sup>11</sup> Deze dubbele binding van vele in Rome woonachtige Romeinse senatoren uit de 'provincie' (vooral Spanje, Noord-Afrika, Gallië en het Grieks sprekende oostelijke deel van het rijk) uitte zich door weldaden voor hun vadersteden in de vorm van openbare gebouwen, spelen of uitdelingen. Als dank stelde de vaderstad publieke standbeelden op voor hun rijke en succesvolle stadsgenoten en verleende de meest prominenten onder hen de eervolle titel 'patroon'. Doordat van een stadspatroon naast weldaden ook politieke belangenbehartiging werd verwacht, was stadspatronage vooral een aangelegenheid van mannen; Oscia Modesta behoorde tot een kleine minderheid van over het algemeen zeer hooggeplaatste vrouwen die tot patrones van een stad werden verkozen. Door haar leven in Rome en haar senatoriale netwerk was zij bij uitstek geschikt om de belangen van haar geboortestad in Rome te behartigen.

Vrouwen als Oscia Modesta, Licinia Flavilla en Minia Procula hebben met elkaar gemeen dat zij Romeinse burgeressen waren, leefden in op Romeinse leest geschoeide steden en hun sporen nalieten in inscripties in het Latijn. Zij hadden functies in op Rome georiënteerde culten, zoals de keizercultus, en voegden zich naar de Grieks-Romeinse traditie van stedelijk weldoerschap. Hun zedig bedekte standbeelden benadrukken zowel hun traditionele vrouwelijke deugden zoals kuisheid en ingetogenheid, als hun *romanitas*: hun 'Romeins-zijn', dat grondvest was op hun burgerrecht en hun aanpassing aan de Romeinse waarden en gebruiken. Ook al waren ze van lokale afkomst, uit

Romeinse vrouwen in de lokale steden juist een prominentere rol hebben gespeeld dan in de hoofdstad: als weldoeners, priesteressen en stadspatronessen droegen zij bij aan het publieke aanzien van hun stad. Gaat het bij deze vrouwen om uitzonderingen in een door mannen gedomineerd stedelijk landschap of hadden vrouwen een structureel aandeel in het sociale en publieke leven van hun steden?

### Vermogende vrouwen

Hoewel aantallen in de oude geschiedenis berucht onbetrouwbaar zijn, wil ik me toch aan enig simpel rekenwerk wagen. Ik kijk hierbij speciaal naar weldoeners en priesteressen van de keizercultus in Italië en de westelijke provincies. De stad Rome blijft buiten beschouwing; hier waren openbare weldaden en priesterschappen van de keizercultus stevig in handen van de keizerlijke familie.

Van de 339 stedelijke weldoeners, wier weldaden op inscripties tot ons zijn gekomen, is de overgrote meerderheid te vinden in de steden van Italië, gevolgd door de steden in de Noord-Afrikaanse provincies (zie bovenstaande tabel). De provincies van Spanje hebben een bescheidener aandeel, en de provincies van Gallië, Germania Superior en de Alpengebieden leveren samen slechts een klein aantal weldoeners op. Als we kijken naar de chronologische ontwikkeling, dan liggen in de eerste eeuw de steden van Italië op kop; in de tweede eeuw blijft het aantal weldoeners in Italië min of meer gelijk, maar komen ze op in Noord-Afrika en Spanje. In de derde eeuw lopen de Afrikaanse provincies aan kop, gevolgd door >>



Italië en – heel bescheiden – de Spaanse provincies. Deze spreiding komt in grote trekken overeen met het patroon van de zogenaamde ‘*epigraphic habit*’, de gewoonte om inscripties op te stellen, die een piek vertoont in de twee-

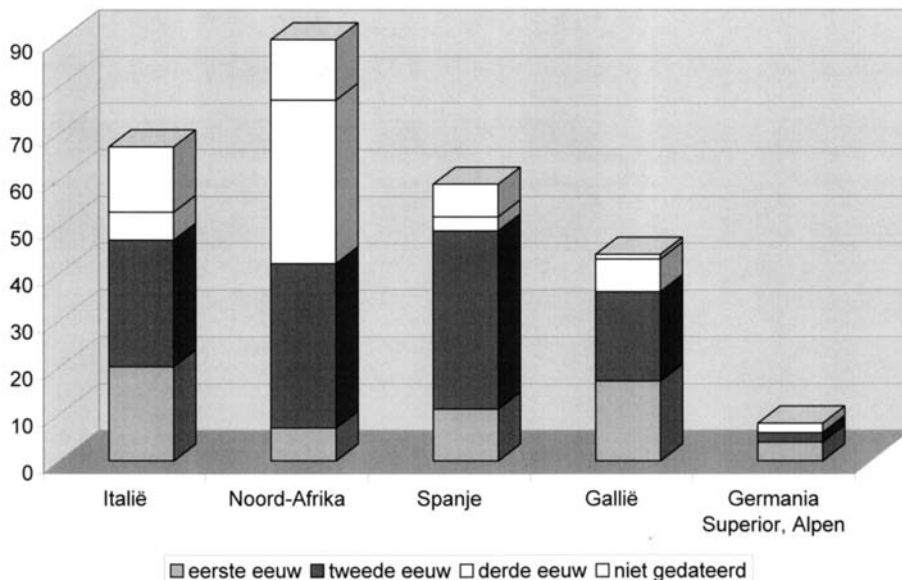
de van inscripties voor weldoeners en keizerpriesteressen in de meest geromaniseerde gebieden is dus niet te verklaren door de ‘*epigraphic habit*’ of de overlevering van inscripties alleen.

late tweede en derde eeuw. De steden van Noord-Afrika bloeiden, de producenten van met name graan en olijfolie vonden een vaste afzetmarkt in Rome en Noord-Afrikaans aardewerk verdrong de Italische en Gallische productie. Inscriptions voor weldoeners en keizerpriesteressen uit de derde eeuw vinden we dan ook vooral in Noord-Afrika.

De combinatie van urbanisatie, economische voorspoed en de verspreiding van het Romeinse burgerrecht hebben mijns inziens sterk bijgedragen aan de groei van het aantal stedelijke weldoeners. Dat ook vrouwen van deze voorspoed profiteerden én er actief aan bijdroegen, heeft te maken met de verspreiding van het Romeinse burgerrecht, die Romeinse burgeressen een – historisch gezien – uitzonderlijk sterke positie verleende. Ongeacht de positie van vrouwen in hun inheemse samenleving, die we niet kennen of slechts vagelijk kunnen vermoeden, betekende het Romeinse burgerrecht dat vrouwen zich konden beroepen op het Romeinse recht. Het principe van gelijke porties voor zonen en dochters in het Romeinse erfrecht, de scheiding tussen de vermogens van man en vrouw in het Romeinse huwelijk zonder *manus* (waarbij de vrouw deel bleef uitmaken van haar familie van oorsprong en dus niet onder de zeggenschap van haar echtgenoot kwam, in de keizertijd de gebruikelijke huwelijksvorm) en het *ius liberorum* waardoor moeders van drie of meer kinderen volledig handelingsbekwaam waren, gaven een sterke juridische en economische positie aan Romeinse burgeressen.<sup>12</sup> Als eigenaressen van land of als producenten van en handelaarsters in olijfolie, aardewerk en andere producten konden zij grote vermogens bezitten, waarbij de macht van een voogd voor die vrouwen die niet, of nóg niet, in het bezit waren van het *ius liberorum* in de loop van de keizertijd in toenemende mate beperkt werd. Deze zaken zijn natuurlijk vooral van belang voor de gegoede klasse: de stedelijke elite en de rijke landeigenaren en handelaren net buiten deze elite. In hoeverre burgers uit de lagere klassen van de samenleving daadwerkelijk van het Romeinse recht gebruikmaakten, is onbekend.

Volgens een recente schatting kwam door de uitbreiding van het Romeinse burgerrecht in de tweede en derde eeuw na Chr. 30 tot 45 procent van het privévermogen van de stedelijke elite in handen van vrouwen.<sup>13</sup> Zelfs als deze schatting aan de hoge kant is en we rekening houden met regionale verschillen, betekent dit dat de lokale steden het zich door hun wankele financiële basis eenvoudigweg niet konden veroorloven om rijke vrouwen over het hoofd te zien. Ook al waren vrouwen uitgesloten van politieke functies en van lidmaatschap van de stadsraad en waren zij volgens de traditionele Romeinse normen gebonden aan een teruggetrokken leven in de huiselijke kring, hun rijkdom gaf hun een publiek gezicht. Door hun geld te besteden aan de verfraaiing van hun stad, door dure priesterschappen te vervullen of door als patrones hun invloed aan te wenden ten bate van hun stad of *collegia* (verenigingen) zetten

priesteressen van de keizercultus



de en – met name in Noord Afrika – in de eerste helft van de derde eeuw.

Een vergelijkbaar beeld vinden we bij de 271 inscripties voor priesteressen van de keizercultus (zie bovenstaande tabel), alleen vormen de priesteressen in de Noord-Afrikaanse provincies hier de grootste groep, gevolgd door Italië, de Spaanse provincies en Gallië; uit Germania Superior en de Alpengebieden zijn slechts enkele priesteressen bekend. Binnen deze grotere gebieden vinden we inscripties voor weldoeners en priesteressen vooral in de meest geromaniseerde en geurbaniseerde provincies: in Noord-Afrika vooral in Africa Proconsularis (het huidige Tunesië), in Spanje vooral in Baetica (het huidige Andalusië) en in Gallië bijna uitsluitend in Gallia Narbonensis (de Provence).

Als we deze aantallen vergelijken met inscripties voor mannelijke weldoeners en keizerpriesters, dan blijken de laatste niet alleen groter in aantal te zijn, maar ook een iets ruimere spreiding te kennen. De bijna twaalfhonderd inscripties die betrekking hebben op mannelijke priesters van de keizercultus, ruim vier maal zoveel als voor priesteressen, worden voor een bescheiden deel ook in de wat minder geromaniseerde streken gevonden. Het totale aantal inscripties voor mannelijke weldoeners is onbekend, maar op basis van studies van weldoenschap in bepaalde westelijke regio's kan globaal gesteld worden dat mannen gemiddeld vijf tot zes maal zoveel inscripties hebben nagelaten van stedelijke weldaden en dat deze, zij het in zeer geringe mate, ook in de minder geromaniseerde gebieden te vinden zijn. De concentra-

Hoe kunnen we de spreiding van weldoeners en keizerpriesteressen verklaren? Waarom vinden we hen wel in Noord-Afrika, Spanje en Gallia Narbonensis, maar niet in provincies als Britannia, Gallia Belgica of Germania inferior? Moeten we hier misschien rekening houden met inheemse tradities? Helaas is er over de man-vrouw verhouding bij de meeste inheemse volken te weinig bekend om hierover een uitspraak te kunnen doen. Wel lijkt er een verband te bestaan met de verspreiding van het Romeinse burgerrecht.

In de steden van Italië, waar alle vrije inwoners al in de eerste eeuw voor Chr. het Romeinse burgerrecht verkregen, vinden we weldoeners al vanaf het begin van onze jaartelling. In de provincies verliep het proces trager; in de eerste eeuw na Chr. waren hier nog maar weinig Romeinse burgers. Onder de Flavische keizers en hun opvolgers kregen vele inheemse steden in Spanje en Noord-Afrika de status van *municipium*, wat leidde tot een aanzienlijke toename van het aantal Romeinse burgers onder de lokale elite. Dit vindt zijn weerslag in een sterke groei van het aantal stedelijke weldoeners in deze gebieden in de tweede eeuw. De geleidelijke uitbreiding van het Romeinse burgerrecht in de provincies kwam in een stroomversnelling door de *Constitutio Antoniana* van keizer Caracalla, die in 212 na Chr. collectief het Romeinse burgerrecht verleende aan vrijwel alle vrije inwoners van het Romeinse rijk. In Italië en Spanje was er in die tijd al sprake van economische teruggang, maar Noord-Afrika werd in veel mindere mate geraakt door de oorlogen en epidemieën van de

rijke vrouwen hun financiële kapitaal om in 'symbolisch kapitaal' in de vorm van prestige en informeel gezag. Zij schonken badhuizen, theaters, amfitheaters, tempels en aquaducten, ze organiseerden en betaalden theater, circus- of gladiatorenspelen, publieke banketten, of uitdelingen van voedsel of geld, en ze richtten financiële stichtingen op.

Daarvoor legden ze aanzienlijke bedragen neer: Iunia Rustica, permanente en eerste priesteres van Cartima (het huidige Cartama dichtbij Malaga in Zuid Spanje) in de provincie Baetica, herstelde de vervallen zuilenhallen van de stad, schonk land voor een badhuis, betaalde de belastingen die de stad aan Rome verschuldigd was, plaatste een bronzen beeld van Mars op het forum, bouwde zuilenhallen bij het badhuis op eigen grond met een zwembad en een beeld van Cupido, gaf een banket en publieke spelen en betaalde ten slotte zelf de standbeelden die de dankbare stad voor haar, haar zoon en haar man opstelde.<sup>14</sup> Maar we vinden ook vrouwen onder de schenkers van bescheidener giften als openbare banketten en uitdelingen, waarbij zij overigens, vaker dan mannen, ook vrouwen onder de begunstigden opnamen.

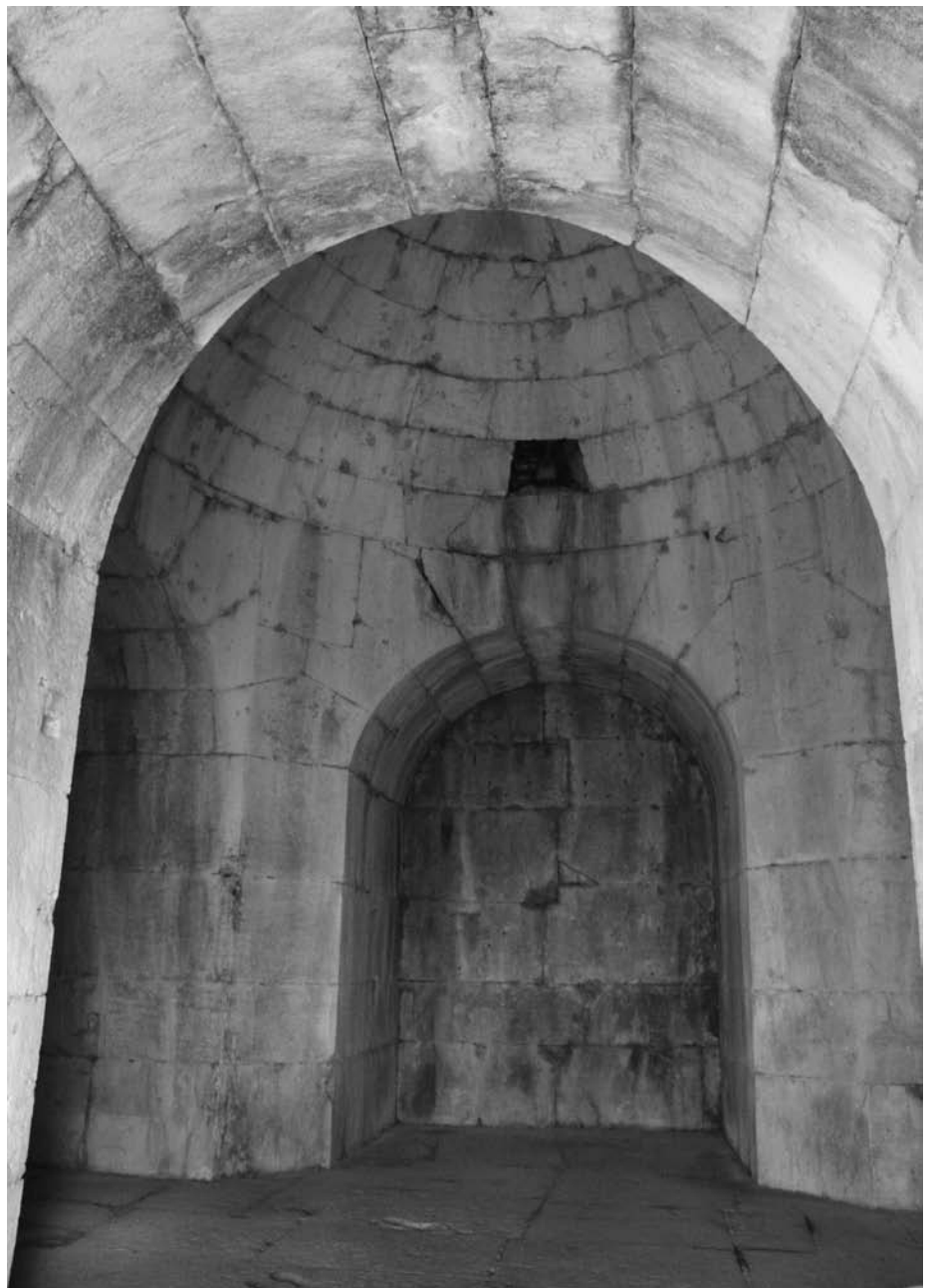
### Nieuwe Romeinsen

Onder deze vrouwen vinden we velen die, op grond van hun namen, afkomstig moeten zijn geweest uit inheemse families, die pas kort het Romeinse burgerrecht verworven hadden. Fabia Bira, die blijkens haar Punische *cognomen* (Bira) en de inheemse naam van haar vader (Izelta) van lokale afkomst was, was de eerste priesteres van de keizercultus in Volubilis (in het huidige Marokko), waar zij drie standbeelden op het forum kreeg. Nahania Victoria, die een geromaniseerde inheemse familienaam draagt (Nahania), was keizerpriesteres in Thugga in Africa Proconsularis (het huidige Dougga in Tunesië), waar zes inscripties herinneren aan de bouwwerken die zij haar stad geschonken had.<sup>15</sup> Door hun weldaden en hun priesterschap in dienst van de keizercultus toonden deze vrouwen niet alleen hun rijkdom en hun liefde voor hun stad, maar gaven ze ook uitdrukking aan hun status als Romeinse burgeressen in een tijd dat dit nog een uitzonderlijk privilege was.

Net als mannen werden ze voor hun weldaden geëerd met een openbaar standbeeld, dat hen presenteert als voorbeeldige Romeinse vrouwen, gekleed in wat men wel het uniform van de welgestelde Romeinse burgeres zou kunnen noemen: *tunica* en *palla*, soms met de *stola* van de Romeinse *matrona* ertussen.<sup>16</sup> Beeld en inscriptie vullen elkaar aan: de inscriptie legt de nadruk op de weldaden en publieke functie van de geëerde, het beeld op haar *romanitas* en traditionele vrouwelijke deugden als kuisheid en ingetogenheid. *Stola* en *palla* golden in de keizertijd overigens als ouderwetse, ceremoniële kledingstukken van de elite; het is zeer de vraag of vrouwen er – zelfs in Rome – in het dagelijks leven zo bijliepen.

Rome en de literaire bronnen zijn in dit verhaal tot nu toe buiten beschouwing gebleven. Anders dan in de lokale steden werd het openbare leven in Rome gedomineerd door de keizer en zijn familie. Voor publieke eerbewijzen

zochten leden van de senatoriale elite hun toevlucht tot hun steden van oorsprong in Italië of de provincies, waar zij als weldoeners grote eerkonden verkrijgen. De literaire auteurs met hun sterke gerichtheid op de hoofdstad besteden nauwelijks aandacht aan deze lokale weldoeners. Een uitzondering is Plinius de Jongere die één van zijn brieven wijdt aan Ummidia Quadratilla, een vrouw van senatoriale rang uit Casinum, het huidige Cassino ten zuidoosten van Rome. Naar aanleiding van haar dood op 78-jarige leeftijd schetst hij een levendig beeld van een eigenzinnige oudere vrouw. Zij had de gewoonte "zich in de vele vrije uren van haar sekse te amuseren met het damspel en met de voorstellingen van haar pantomimedansers". Ondanks deze in Plinius' ogen afkeurenswaardige voorkeur voor pantomimedansers, die ze "onderhield op een buitensporiger wijze dan gepast is voor een vrouw van haar aanzien", is Plinius' oordeel overwegend positief: haar >>



Grafmonument van Ummidia Quadratilla in Casinum.

mondaine levensstijl verhinderde haar niet om haar kleinzoon een strenge, ouderwetse opvoeding te geven en ze liet een uitstekend testament na.<sup>17</sup>

Afgezien van het feit dat Plinius Ummidia Quadratilla aanduidt met de bijna keizerlijke betiteling *princeps femina* en in het vervolg van zijn brief beschrijft hoe het volk op haar aanwezigheid in het theater reageerde met geklap en gezang, blijkt verder uit niets dat zij een belangrijke weldoener was. Inscripties in Casinum laten echter zien dat ze de stad een amfitheater en een tempel schonk en dat zij het door haar vader gebouwde theater op eigen kosten liet restaureren. Ter gelegenheid van de inwijding van dit theater gaf ze bovendien een banket voor de stadsraad, het volk en de vrouwen van de stad.<sup>18</sup> Tussen het door haar gebouwde amfitheater en het theater staat een opvallend grafmonument dat aan haar wordt toegeschreven en waarin later een kerk is gevestigd. Door de prominente ligging van deze bouwwerken op de heuvel boven Casinum beheerste haar herinnering letterlijk de stad.

Vrouwen als Ummidia Quadratilla en de andere vrouwen die hier besproken zijn, bepaalden tot op zekere hoogte het stadsbeeld. Hun standbeelden en de gebouwen die hun naam droegen, herinnerden ook latere generaties aan hun weldaden of aan hun functie als priesteres of patrones. Wat betekent dit alles voor ons begrip van de Romeinse steden en van de plaats van vrouwen daarin? Allereerst dat vrouwen een structureel aandeel – zij het een minderheidsaandeel – hadden in het openbare stedelijke leven. Als weldoeners, priesteressen en patronessen droegen zij bij aan het publieke, religieuze en sociale leven van hun stad. De bouwwerken en standbeelden die zij nalieten, vormden een wezenlijk bestanddeel van het stedelijke landschap. Het is dus onjuist vrouwen in de lokale steden uitsluitend te beschrijven als leden van hun families en sociaal prominente vrouwen te zien als uitzonderingen die de regel bevestigen. Ook is het zeer de vraag of we vrouwen in de provincies per definitie moeten beschouwen als hoedsters van de inheemse cultuur, al is het natuurlijk goed mogelijk dat zij naar buiten toe de Romeinse cultuur omarmden, maar in hun huiselijk leven inheemse tradities in ere hielden. De veronderstelling dat vrouwen in de provincies door hun teruggetrokken levenswijze minder geromaniseerd waren dan mannen, verdient daarom op zijn minst nuancering. Deze stelling gaat misschien op voor vrouwen in de dorpen en op het land; voor vrouwen uit de stedelijke elite geldt zij zeker niet. Stand lijkt hier de doorslaggevende factor te zijn, eerder dan sekse.

Wat betekent dit tenslotte voor ons beeld van Romeinse vrouwen? Kort samengevat blijkt ons huidige beeld, dat gevormd is op basis van de literaire bronnen, zowel te sensationeel als te beperkt: te sensationeel door de aandacht van de literaire bronnen voor vrouwen met een uitzonderlijke positie of levensstijl, te beperkt door hun concentratie op Rome. Als hoofdstad van een wereldrijk, als zetel van de senaat en

door de aanwezigheid van de keizerlijke familie nam Rome in de keizertijd juist een uitzonderlijke positie in. In tegenstelling tot de hoofdstad, waar vrouwen in publieke posities scherp bekritiseerd werden in de literaire bronnen en vrouwen buiten de keizerlijke familie geen openbare standbeelden ten deel konden vallen, lijken de lokale steden geen moeite te hebben gehad om hun rijke en prominente stadsgenotes publieke eer te verlenen. De ouderwetse moraal die in de lokale steden zou heersen, lijkt hiermee op het eerste gezicht in tegenspraak. De combinatie van goed burgerschap en traditionele deugden die uitgedrukt wordt door de standbeelden en inscripties laat echter zien dat – in de ogen van de inwoners van de lokale steden – traditionele vrouwelijke deugden niet strijdig waren met een prominente publieke rol.

Om een beter inzicht te krijgen in de geschiedenis van Romeinse vrouwen én in die van de stedelijke samenleving van de Romeinse keizertijd is het dus van groot belang zich niet alleen te richten op de vrouwen in Rome, maar ook de ‘nieuwe Romeinsen’ uit de lokale steden in het onderzoek te betrekken. Immers, deze talrijke steden in Italië en de provincies zijn voor ons

begrip van de Romeinse samenleving essentieel, met name in de keizertijd of, om te besluiten met een citaat van de Britse oud-historicus Fergus Millar: “*The Republic, it may be, can be seen from Rome outwards [...]; the Empire [...] can only be understood by starting from the provinces and looking inward*”.<sup>19</sup> ///

#### Noten:

- <sup>1</sup> Dit artikel is een verkorte weergave van mijn oratie bij de aanvaarding van het hoogleraarschap in de Oude Geschiedenis aan de UvA van 29 mei 2008.
- <sup>2</sup> *CIL* 8, 23832.
- <sup>3</sup> *Juv.* 6. 45, 55-57, 66.
- <sup>4</sup> Met het debat over ‘romanisering’ kunnen boekenkasten gevuld worden. De meeste recente bijdragen zijn kritisch over de hiërarchische en Rome-centrische benadering van ‘romanisering’ in het verleden en leggen de nadruk op de actieve rol van de lokale elites (zie M. Millett, ‘Romanization: historical issues and archaeological interpretations’, in: T.F.C. Blagg en M. Millett (red.), *The early Roman Empire in the West*. Oxford, 1990, pp. 35-41) en op de diversiteit van zowel de Romeinse als de inheemse culturen: zie G. Woolf (*Becoming Roman: The Origins of Provincial Civilization in Gaul*. Cambridge, 1998). J. Webster (‘Creolizing the Roman provinces’, in: *AJA*, 105, 2001, pp. 209-225) en D.J. Mattingly, (‘Vulgar and weak Romanization’, or time for a paradigm shift?, in: *JRA*, 15, 2002, pp. 536-540) verwerpen ‘romanisering’ als een bruikbaar concept, vooral voor de bestudering van groepen buiten de stedelijke elites. Voor de studie van (mannen en) vrouwen uit de lokale elites en uit welvarende groepen direct onder de elite blijft het concept echter – met nuancering – bruikbaar.
- <sup>5</sup> G. Woolf, ‘Becoming Roman, staying Greek. Culture, identity and the civilizing process in the Roman East’, in: *PCPhS* n.s., 40, 1994, pp. 116-143.
- <sup>6</sup> S. Fontana, ‘Leptis Magna. The Romanization of a major African city through burial evidence’, in: S. Keay en N. Terrenato (red.), *Italy and the West. Comparative Issues in Romanization*. Oxford, 2001, pp. 161-172 en D. Cherry, *Frontier and society in Roman North Africa*. Oxford, 1998, pp. 156-157.
- <sup>7</sup> *CIL* 8, 25530: ‘Voor Minia Procula, dochter van Gaius, echtgenote van Gaius Sallustius Dexter, permanent priesteres van de keizercultus. Caius Sallustius Praenestinus heeft dit beeld neergezet voor de allerbeste moeder met eigen geld op besluit van de stadsraad’.
- <sup>8</sup> *CIL* 12, 3175: ‘Aan de goden van de onderwereld van Licinia Flavilla, priesteres van de keizerin, en Sextus Adgennius Macrinus, tribuun van het zesde legioen *Victrix*, vierman voor de rechtspraak, priester, *praefectus fabrum*’. Zie voor een uitvoeriger discussie E.A. Hemelrijk, ‘Local empresses: priestesses of the imperial cult in the cities of the Latin West’, in: *Phoenix*, 61, 3-4, 2007, pp. 318-349.
- <sup>9</sup> *Martialis Ep.* 12.21.10.
- <sup>10</sup> Lightman, M. en W. Zeisel, ‘*Univira*. An Example of Continuity and Change in Roman Society’, in: *Church History*, 46, 1977, pp. 19-32.
- <sup>11</sup> A. Kriekhaus, ‘*Duae patriae?* C. Plinius Caecilius Secundus zwischen *Germana patria* and *urbis*’, in: L. de Ligt, E.A. Hemelrijk en H.S. Singor (red.), *Roman Rule and Civic Life: Local and Regional Perspectives (Proceedings of the fourth workshop of the international network Impact of Empire, Leiden, June 25-28, 2003)*. Amsterdam, 2004, pp. 299-314 en A. Lintott, *Imperium Romanum. Politics and administration*. Londen/New York, 1993, pp. 63-167; zie ook *Cic. de Leg.* 2.2.5.
- <sup>12</sup> Zie voor de juridische positie van Romeinse vrouwen J.F. Gardner, *Women in Roman Law and Society*. London, 1990. De Romeinse wet was overigens gunstiger voor dochters dan de praktijk: de meeste Romeinse testamenten bevoordelen zonen boven dochters (bijvoorbeeld 2/3 van de nalatenschap voor een zoon en 1/3 voor een dochter); zie hierover E. Champlin, *Final Judgments. Duty and Emotion in Roman Wills, 200 B.C.-A.D. 250*. Berkeley/Los Angeles/Oxford, 1991, pp. 114-120.
- <sup>13</sup> A. Arjava, *Women and the Law in Late Antiquity*. Oxford, 1996, pp. 70-71.
- <sup>14</sup> *CIL* 2, 1956.
- <sup>15</sup> E.A. Hemelrijk, ‘Priestesses of the imperial cult in the Latin West: benefactions and public honour’, in: *Antiquité Classique*, 75, 2006, pp. 85-117.
- <sup>16</sup> Zie voor kleding van vrouwen A.T. Croom, *Roman Clothing and Fashion*. Gloucestershire, 2000, pp. 73-11.
- <sup>17</sup> *Plin. Ep.* 7.24.
- <sup>18</sup> *CIL* 10, 5183 en *AE* 1946, 174 = *AE* 1992, 244.
- <sup>19</sup> F. Millar, ‘The emperor, the senate and the provinces’, in: *JRS*, 56, 1966, p. 166.

Emily Hemelrijk is hoogleraar in de Oude Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam (E.A.Hemelrijk@uva.nl, Spuistraat 134 1012 VB Amsterdam).

Victoria Woodhull, petticoat politica

# De eerste vrouwelijke presidentskandidate

Hillary Clinton haalde dit voorjaar de nominatie als presidentskandidaat van de Democratische Partij niet. Blijkbaar willen de Verenigde Staten geen vrouwelijke president. In 1872 al dong voor het eerst een vrouw naar het leiderschap van de VSA. Ook zij werd afgeschilderd als "wicked", "Ms Satan",... en kreeg een berg modder, roddels en verdachtmakingen over haar hoofd. Victoria Woodhull was een merkwaardige vrouw. "If you spliced the genes of Hillary Clinton, Madonna, Heidi Fleiss and Margaret Thatcher, you might have someone like Victoria Woodhull." Zei ooit een Amerikaans journalist.

/ Eliane Van den Ende /

Die verkiezingsstunt was maar één van de exploten van het armeluiskind dat haar leven op een Engels landgoed eindigde. Victoria Claflin werd in 1838 in Homer, Ohio, in een behoeftige familie met 10 kinderen geboren. Datzelfde

men. Haar moeder van Duits-Joodse afkomst gedroeg zich als een slons die soms in trance viel, in het openbaar de maagd Maria, "the holy mudder of Israël", aanriep en goddelijke revelaties uitkrijste.<sup>1</sup> Haar kinderen behandelde ze met een vorm van 'mesmerisme', een magnetische hypnosetherapie genoemd naar een Weense dokter die eind 18<sup>e</sup> en begin 19<sup>e</sup> eeuw veel opgang maakte.



Bron: [http://en.wikipedia.org/wiki/Image:Victoria\\_Woodhull.jpg](http://en.wikipedia.org/wiki/Image:Victoria_Woodhull.jpg)

Portret van Victoria Woodhull.

jaar werd in Engeland de jonge Queen Victoria gekroond en het zevende kind werd naar haar genoemd. Vader Claflin was een man van 12 stielen, 13 ongevallen. Een paardendief zei

Al heel vroeg trok het excentrieke gezin 'on the road' als helderzienden en magnetische helers. Als de Claflins in de buurt waren, zweefden de tafels en gebeurden er halve mi-

rakels. Blijkbaar met veel succes bij anderen maar niet bij haarzelf want tijdens haar vijftiende levensjaar was Victoria zo ziek dat haar familie er een dokter bij riep: Canning Woodhull. Hij had geen volwaardige medische studies afgesloten maar dat was blijkbaar ook niet nodig om indertijd in de VSA geneeskunde te mogen beoefenen. Amper een paar maanden na de eerste ontmoeting in 1853 trouwde de heelster, amper 15 jaar oud, met de dokter. Al vlug zijn er twee kinderen: Byron en Zulu Maud. De zoon was mentaal gehandicapt en dat was volgens Victoria te wijten aan het alcoholmisbruik van haar echtgenoot, bovendien een fileander.

## Wall Street

Victoria bleef (al dan niet) met haar familie het land rondreizen als genezer en waarzegster. Er moest immers brood op de plank komen want haar echtgenoot was een nietsnut die ze zelfs na hun scheiding onderhield en die bovendien een tijdje bij haar tweede huishouden inwoonde.

Haar bezigheden als helderziende zorgden voor een behoorlijk inkomen en met hun spaarcenten trok Victoria met haar jongere zusje Tennessee naar New York. In Wallstreet zetten de jonge vrouwen in 1870 een make-laarskantoor op. Mensen vergaapten zich aan de twee ongechaperonneerde dames. De "Queens of Finances" of de "bewitching brokers" baarden opzien. De zaken floreerden mede dank zij de 'consultancy' van scheeps- en spoorwegondernemer Cornelius Vanderbilt. Het was een kwestie van geven en nemen want Vanderbilt was gefascineerd door het spiritisme waarin Victoria blijkbaar een kei was. Maar Victoria beschikte ook over 'inside-information' die de zogenaamde geesten haar doorspeelden. Het idee voor de uitbouw en de aankoop van aandelen van de Central Pacific Railroad zou Vanderbilt opgestoken hebben tijdens een spiritistische seance. Toen men hem vroeg hoe hij zijn fortuin vergaarde, verklaarde Vanderbilt in 1870 tegen een reporter van de Tribune: "Do as I do. Consult the Spirits. It is bound to go up... Mrs. Woodhull said so in trance."<sup>2</sup> Ook Victoria zelf was van kindsbeen af de 'geesten' genegen. Op haar 6<sup>e</sup> jaar geloofde het meisje de spreekbuis van de Griekse redenaar Demosthenes te zijn geweest. En redevoeringen afsteken, dat kon ze. Dat bewees ze al als tiener maar ook later, als volwassene, kon ze een publiek in de ban houden. Zelf verklaarde Victoria dat haar leven be- >>

schrijven zonder de spiritualistische invloed hetzelfde zou zijn als “Hamlet schrijven en besluiten om de geest van zijn vader te vergeten.” Ze geloofde werkelijk in ‘hogere machten’ en in haar ‘hoogdagen’ werd ze de “Jeanne d’Arc van de Vrouwenbeweging” genoemd omdat ze zogezegd stemmen hoorde die haar aanspoorden de vrouwenstrijd uit te vechten.

Spiritualisme tierde welig na de Amerikaanse burgeroorlog, vooral in de ‘middle and upperclasses’. Geschat wordt dat 10 miljoen Amerikanen de ‘geesten’ aanriepen. Vele nabestaanden wilden immers zo in contact treden

se’s technische uitvinding van de telegraaf: communicatie zonder geschreven of gesproken woorden. Waarom zouden er dan ook geen seingeverers vanuit het verleden bestaan, zo werd geredeneerd.

## Vrije liefde

Amper een jaar nadat ze als eerste vrouwen een beurskantoor in Wall Street openden, investeerden de zussen hun winsten in een weekblad, die ze de *The Woodhull & Claflin’s Weekly* noemden. Daarin verkondigden ze onomwonden waarop het – voor hen – stond. En dit waren

*deel... Is dat goed begrepen? Enkel vrije liefde kan geluk opwekken. Hou van mekaar wanneer je zelf wil en verlaat je partner wanneer haat liefde vervangt... Ik heb de vervloekte ellende gezien die voortspruit uit de gelegaliseerde prostitutie die het huwelijk is. Duizenden arme, zwakke, rusteloze vrouwen worden jaarlijks vermoord en ziekelijke, onopgevoede kinderen blijven achter.”*

Victoria was monogaam maar dan wel in serie. Vrouwen hadden dus het recht om na een ongelukkig huwelijk een nieuw leven te beginnen. Gescheiden vrouwen – en zij was er zelf één – werden zowaar uit de maatschappij gestoten; mannen konden hun gang gaan. Die hypocrisie liet Victoria niet zomaar betijen. Publiekelijk klaagde ze predikant Henry Ward Beecher aan. De broer van Harriet Beecher Stowe, de schrijfster van *De Negerhut van Oom Tom*, was een charismatisch sociaal activist en presbyteriaans priester die jarenlang onder een godsvruchtig mom een verduivelde schuinsmarcheerder was. Victoria maakte één van zijn affaires openbaar en meteen vlogen zij en Tinnie de gevangenis in wegens smaad via de openbare post, in navolging van de ‘Comstock Act’ tegen obsceniteit en laster. In zeven maanden volgden acht arrestaties. Van alle aanklachten werden de zussen Claflin vrijgesproken maar de juridische aanvallen lieten haar wel berooid achter.

Dat faillissement werd evenwel niet alleen veroorzaakt door al de juridische beslommeringen maar ook door haar politieke campagne. Victoria besefte dat als ze iets daadwerkelijk wou veranderen, ze ook meer macht – en niet alleen financiële – moest hebben. In 1870 stelde ze zich in een artikel in de *New York Herald* kandidaat voor de volgende presidentsverkiezingen: *“Men eist de gelijkheid van man en vrouw. Wel, ik bewijs het. Heb ik me niet, met bijzonder veel succes, op het pad begeven dat voordien gereserveerd was aan de mannen? Wie zal ooit “de heks van Wall Street” vergeten? Dus vandaag eis ik het recht voor alle vrouwen om het onrecht dat hen nog steeds aangedaan wordt, aan te klagen. Ik eis ook het recht dat vrouwen zich in het publieke leven mogen engageren en ik kondig plechtig mijn kandidatuur voor het presidentschap van de Verenigde Staten van Amerika aan.*

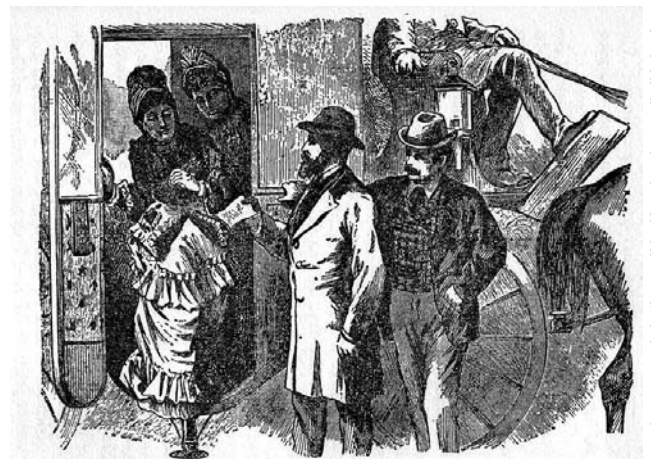


Tennessee Claflin, zus van Victoria Woodhull.

met hun gestorven geliefden. Hun ziel en geesten waren voor hen immers niet dood. Victoria geloofde steevast dat de eerste Amerikaanse president Georges Washington, ook al was hij er lijfelijk niet meer, toch nog zijn politieke verwachtingen wou en kon realiseren via het doorseinen van energie.

Meer zelfs, ook de vrouwenbeweging wordt gelinkt aan die ‘geestesverruimende’ stroming.<sup>3</sup> Niet alle suffragettes raadpleegden de geesten, maar wel een behoorlijk aantal. Sociaal-historici zien de beperkte bewegingsmogelijkheden van vrouwen in die 19<sup>e</sup> eeuw als een belangrijke trekpleister. De beklemming van het maatschappelijk keurslijf trachten vrouwen toen – in de VSA, minder in Europa – te doorbreken door te vluchten in hogere krachten. Uit de mond van bemiddelaars in trance kwamen wijze woorden en de moed om door te gaan én de hoop op uiteindelijke verlossing. Bovendien kregen vrouwen in deze nieuwe religieuze, maar christelijk gebaseerde beweging een vooraanstaande rol toebedeeld. Voor het eerst kwamen ze voor het voetlicht als media, als bemiddelaars of boodschapsters. Deze mysterieuze link tussen dit ondermaanse en de ‘Andere Wereld’ werd nog gestimuleerd door Mor-

ongewone denkbeelden voor de 19<sup>e</sup> eeuwse puriteinse Amerikaanse samenleving: vrije liefde bijvoorbeeld, zoals Victoria zich meermaals publiekelijk blootgaf: *“Ja, ja, en nog eens ja, ik ben voor de vrije liefde. Ik vrij waar, wanneer en met wie ik wil en als ik dat wil, kan ik elke dag van minnaar veranderen. Dat is mijn natuurlijk, onvervreemdbaar recht. Het zijn niet de wetten die de liefde stimuleren, wel intege-*



Arrestatie van Victoria Woodhull en Tennessee Claflin op 2 november 1872. Prent.



Portret van Henry Ward Beecher, de predikant die door Victoria Woodhull werd beschuldigd er een dubbele moraal op na te houden.

*Mijn kandidatuur zal me toelaten om een aantal algemene principes van een nieuwe economie en een verlichte justitie toe te lichten. Ik voorzie een groot aantal persoonlijke aanvallen maar wat ze ook zijn en welke agressieve en ongunstige commentaren ik ook zal krijgen, ik verleen aan niemand het recht om mijn eerlijkheid in twiifel te trekken... Ik heb de energie, de moed, de middelen, en de kracht die nodig is om me in deze wedren naar het Witte Huis te werpen en ik wil tot het einde lopen. Getekend Victoria Woodhull.”<sup>4</sup>*

En Victoria ging over de tongen. Ze was een opvallende verschijning die al een hele tijd voor betere leefomstandigheden van vrouwen pleitte: “We zijn niet van het soort dat onze sekse geen enkel recht geeft omdat we gedomineerd worden door de wil van de mannen. Wel integendeel, ik denk dat heel veel vrouwen slecht of helemaal niet voorbereid zijn om hun bekwaamheden te benutten en dus niet kunnen profiteren van de kansen die zich voordoen. Eens vrouwen zich bewust zullen zijn van hun macht en vooral klaar zullen zijn voor alle plichten en roepingen van het leven, zal ons recht niet meer betwist worden. We vechten nu om dat doel te bereiken.”<sup>5</sup>

Al vóór haar kandidaatstelling ijverde Victoria driftig voor geboortecontrole en seksuele opvoeding. Er werd verteld dat ze contraceptieve sponzen verkocht. Maar abortus was moord volgens haar en waarschijnlijk had ze de ravages van illegale engeltjesmaaksters gezien. Ze was voor gereglementeerde prostitutie: “Prostitutie is een noodzakelijk kwaad, zegt men. Inderdaad! Maar is het niet eerder tot onze schaamte, tot oeneer van vrouwen en tot schande van mannen dat onschuldige maagden van twaalf tot zestien jaar, opgeofferd worden voor dit ‘noodzakelijk kwaad’?... Een man van wie bekend is dat hij een regelmatige bezoeker is van deze meisjes, wordt aanvaard in de maatschappij. Meer zelfs, als hij rijk is, wordt hij als

*een goede partij achterna gejaagd door moeders van huwbare dochters. Maar de vrouwen die hij ‘bezocht’, waren te ‘slecht’ om een christelijke begrafenis te krijgen.”<sup>6</sup>*

Victoria pleitte daarnaast voor vegetarisme, voor spiritualiteit, en voor korte rokken... Kort, dat betekende rokken die de enkel vrij lieten zodat de sleep niet meer door de modder van de straat sleurde en vrouwen een grotere bewegingsvrijheid kregen. Alleen al voor het doorbreken en bespreken van deze taboes werd Victoria aanzien als een hoer.<sup>7</sup> “Vrouwen, word bewust van jullie toestand! Voed jezelf op om onafhankelijk te zijn. De wereld zou gelukkiger zijn wanneer er werkelijke gelijkheid in kansen voor iedereen vanaf de geboorte zou zijn, zonder discriminatie in ras, nationaliteit of sekse.”

## Marx, Karl

Bovendien koesterde ze sociaal vooruitstrevende gedachten: de invoering van de achturendag, belastingen in verhouding tot het inkomen, de afschaffing van de doodstraf, ‘sociale vrijheid’, vrije meningsuiting en vrije pers,... Haar weekblad, *The Woodhull & Claflin’s Weekly*, was het eerste blad dat de Engelse vertaling van het communistisch manifest van Karl Marx publiceerde. Ironisch genoeg werden de zusjes Claflin door de *Marx’s London Council* uit de *International Workingman’s Association* gezet, niet wegens hun Wall Street winsten maar wel voor hun strijd voor gelijke kansen voor mannen en vrouwen.

Die gelijkheid voor beide seksen beargumenteerde ze met de geschriften van de Engelse filosoof John Stuart Mill, die in 1869 de *Subjection of Women* publiceerde, waarin hij de vrouwenrechten verdedigde. Haar gedachtegoed werd bovendien beïnvloed door de ideeën van de essayist en dichter Ralph Waldo Emerson, die de ‘*Transcendental Club*’ had opgericht.<sup>8</sup> In het 19e-eeuwse New England van de

Oostkust, op een boogschiet van de universiteit van Harvard, verspreidden die ‘progressieve’ ideeën zich. Het transcendentalisme, dat een vage vernieuwingsbeweging in literatuur en maatschappij wou zijn en door de charismatische Emerson als “idealisme” werd omschreven, kende heel wat aanhang in cultureel-intellectuele kringen. Louise May Alcott, die met haar kinderboeken *Little Women* miljoenen exemplaren verkocht, was een enorme fan van Emerson. Emily Dickinson, nu aanzien als één van de belangrijkste dichters van Amerika, was een transcendentaliste.<sup>9</sup> De schrijver Henry David Thoreau verbleef in de bossen die eigendom waren van Emerson en schreef er zijn beroemde boek *Walden*, een pleidooi voor harmonie met de natuur, een *hot topic* voor de romantische transcendentalisten. Thoreau schreef ook *Civil Disobedience* waarin hij pleitte voor een ‘individueel anarchisme’ waarbij een persoon zich kon afzetten tegen een slecht functionerende staat. De meeste aanhangers van het transcendentalisme ijverden ook hevig voor de afschaffing van de slavernij, voor een beter en gedegen onderwijs, ook voor meisjes en voor... vrouwenemancipatie.

In een ‘nieuwe wereld’ die nog geen eeuw bestaanrecht had, doken her en der ‘*New Age*’ ideeën op om er ‘*the best of both worlds*’ van te maken en een betere samenleving te kneden.

Ook Victoria greep haar kans op sociale promotie en assimileerde die nieuwe gedachten. Kwatongen beweerden dat de politieke ideeën, geschriften, boeken en speeches, niet van Victoria waren maar gedicteerd werden door de ‘*New Age*’-filosoof Stephen Pearl Andrews. Ze had deze man ontmoet via kolonel James Blood, haar tweede echtgenoot, die Marx had gelezen, er vooruitstrevende ideeën op nahield en in kringen van spiritualisten en vrijmetselaars verkeerde. Andrews werd wel haar politieke mentor en introduceerde haar in zijn ideeën over ‘pantarchie’, een vorm van een ideale gemeenschap. Andrews had dertig levende talen onder de knie en bedacht een nieuwe ‘wetenschappelijke’ taal, het ‘Alwato’, waarover hij een woordenboek publiceerde. In een ander boek, *The New Scientific Language*, gebruikte hij voor het eerst het woord ‘*Scientology*’ en ‘*Universology*’ om de verbondenheid van alle kennis en activiteiten te benadrukken. Zijn utopisch-socialistische theorieën plaatsten de mens centraal, de mens die als individu soeverein was. Elke mens heeft het onvervreemdbare recht om te doen wat hij wil, op een vreedelievende manier, zonder dat de staat mocht tussenkomen. Dat ‘*self-ownership*’ stond evenwel niet haaks op de oprichting van communes. Andrews lag onder meer mee aan de basis van de anarchistische en utopische kolonie ‘*Modern Times*’ in Brentwood.<sup>10</sup> Leefgemeenschappen waren – ook in Europa – rond de eerste helft en het midden van de 19e eeuw ‘in’. Charles Fourier in Frankrijk en Richard Owen in Engeland bedachten theoretische modellen voor een ideale samenleving met gelijke mensen. Maar tussen droom en daad bestonden blijkbaar heel wat >>

praktische bezwaren en veel communes hielden het na korte tijd voor bekeken.

Er hing wel iets zweverigs in de 19<sup>e</sup>-eeuwse lucht en Victoria snoof ervan. Mistoestanden lokten rond het midden van de 19<sup>e</sup> eeuw hevige reacties uit. Er was een drang om iets te veranderen. De Amerikaanse burgeroorlog was een breekpunt inzake de slavernij en de handel in zwarten. Vooral religieuze bewegingen telden heel wat geëngageerde abolitionisten. Lucretia Coffin Mott, één van de eerste ‘feministes’, kwam uit een Quakerfamilie die fel gekant was tegen slavernij. In 1840 was Lucretia een van de zes vrouwen die spraken op de *Anti-Slavery Convention* in Londen, maar officieel kreeg ze geen plaats in de zaal, omdat ze een vrouw was. Elisabeth Cady Stanton, het boegbeeld van de Amerikaanse suffragettebeweging, was op huwelijksreis in Londen. Ze kon haar landgenote niet zien spreken want ook haar werd de toegang tot de zaal ontzegd. Beide vrouwen, die pleitten voor meer rechten voor hun zwarte medemensen, beseften opeens dat “*women the niggers of the world*” waren. Zwarten en dieren werden geketend, maar ook vrouwen waren gebonden en uit de gelijknissen met de onderdrukking van andere ‘wezens’ ontstond een langzame bewustwording. Mensen – vrouwen en zwarten – werden immers soms als beesten behandeld.<sup>11</sup> Door de opkomst van de dierenrechtenbeweging werden parallellen getrokken met de miserabele omstandigheden waarin vrouwen verkeerden. De vivisecties op dieren wekten afschuw op maar ook de nieuwerwetse chirurgische ingrepen op vrouwen waren weerzinwekkend. En heel langzaam groeit de bewustwording.<sup>12</sup>

## Drooglegging

Vrouwen werden bovendien ook binnenskamers mishandeld, niet alleen door ongewilde zwangerschappen aan de lopende band. “*Vrouwen en omeletten moeten goed geslagen worden*”, klonk het in de volksmond. En vrouwen werden afgetroefd, vooral als hun wettelijke echtgenoot teveel gedronken had. Weerom vanuit humaan ingestelde bijbelgenootschappen ontstond er een beweging die zich verzette tegen alcoholmisbruik, de *Temperance Movement*. Rond 1800 zagen in de VSA diverse groeperingen het licht die het alcoholprobleem wilden aanpakken. In 1850 hadden meerdere staten diverse wetten waarbij de invloed van de plaatselijke drukkingsgroepen speelde, gaande van de *Anti-Saloon League* tot meer gematigde restrictieve bewegingen. De *Women's Christian Temperance Union* (WCTU) werd onder voorzitterschap van de suffragette Frances Willard bijzonder invloedrijk. Ze gingen in drankgelegenheden zingen en preken en probeerden de cafébazen te overtuigen geen of minder drank te verkopen. Tegen een algemene drooglegging kwam protest van (vooral) Duitse en Ierse immigranten die nog wat ‘sociaal leven’ wilden. De ‘*prohibition*’-wetten kregen zo een bij smaak, niet alleen van drankbeperking, maar ook als poging om Europese migratie in te dammen. Ook die so-

ciale bemoeienissen hadden een voedingsbodem in diepgelovige, zij het vaak progressieve kringen. Amelia Bloomer, die ijverde voor comfortabele en praktische kleding voor vrouwen en haar naam gaf aan een ‘harembroek’, kwam uit een Quakerfamilie.<sup>13</sup>

Elisabeth Cady Stanton en Susan Brownell Anthony richtten eerst in 1852 een *Woman's State Temperance Society* op. Dat was vier jaar na de *Women's Right Convention* in Seneca Falls, die als een van de mijlpalen van de vrouwenbeweging in Amerika wordt beschouwd. De statuten van die legendarische vrouwenbijeenkomst werden gepuurd uit traktaten van de *Temperance Movement*, de abolitionistische groeperingen en de *Declaration of Independence*. Elisabeth Cady Stanton – ze weigerde enkel de naam van haar man aan te nemen en gebruikte dus een dubbele familienaam – was voorzitter van de *Temperance Society* en met

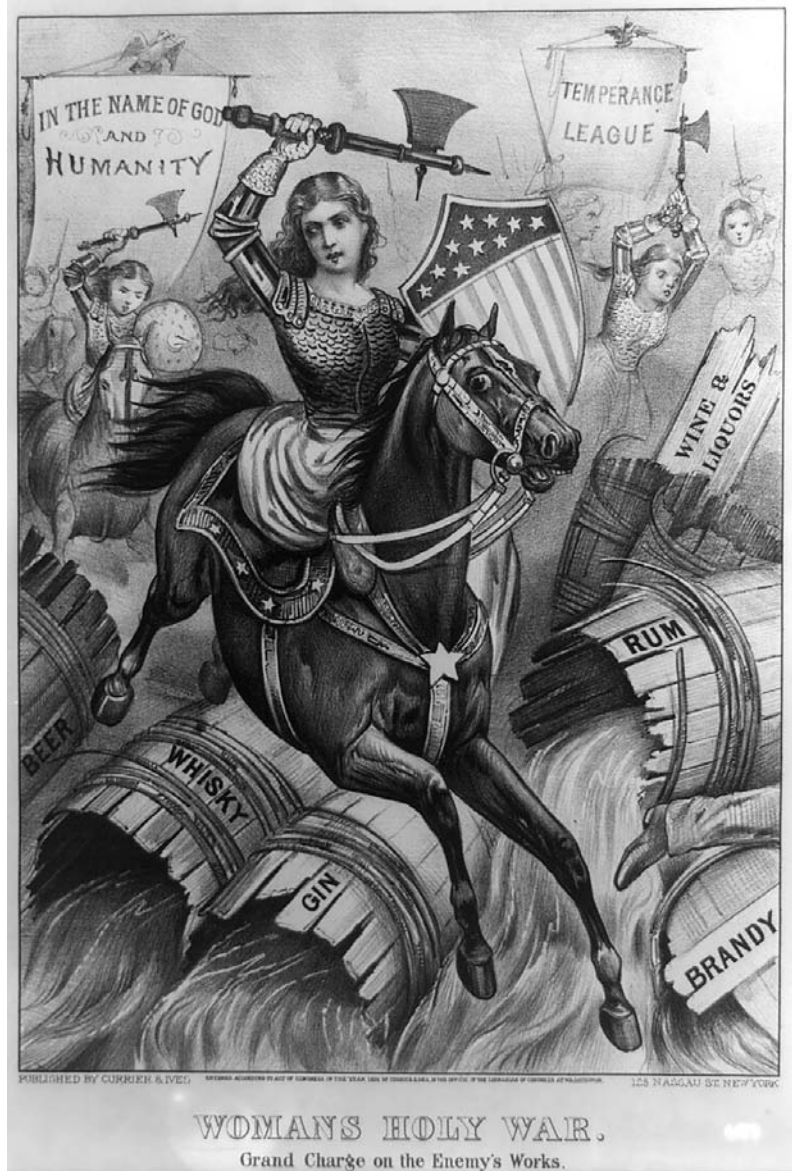
haar uitspraak dat dronkenschap een voldoende reden voor echtscheiding zou moeten zijn, verwekte ze schandaal. Ook haar medestrijdster Susan Anthony werd geboren in een vooruitstrevende Quakerfamilie.

De vrouwenbeweging in Amerika lag dus ingebed in gelovigheid. Al die splinterideeën condenseerde Victoria Woodhull tot haar eigen programma. En voor haar kon het niet snel genoeg gaan.

De vrouwenbeweging in Amerika lag dus ingebed in gelovigheid. Al die splinterideeën condenseerde Victoria Woodhull tot haar eigen programma. En voor haar kon het niet snel genoeg gaan.

## Vrouwen voorwaarts in de strijd!

De voortvarendheid van Victoria Woodhull zorgde zowaar voor een breuk tussen de progressieve en de conservatieve vleugel van de suffragettebeweging.<sup>14</sup> Elisabeth Cady Stanton, die in 1869 de *National Women Suffrage Association* (NWSA) oprichtte, beperkte haar eisen



Bron: <http://commons.wikimedia.org/wiki/Image:Womans-Holy-War.jpg>

niet tot het recht om te stemmen, maar ook het recht op eigendom voor vrouwen en het hoede-recht van de kinderen in geval van echtbreuk. Ze werd als “immoreel” bestempeld. De conservatieve feministes in Boston, verzameld in de *American Women Suffrage Association* (AWSA), wilden enkel stemrecht omdat ze voor de vrouw een bijbelse rol als “engel-in-huis” weggelegd zagen. De man moest een superieur wezen blijven. Victoria was voor hen een luxevoer die zich verkocht aan mannen. Het *Women Journal* van Lucy Stone – die wel enkel haar meisjesnaam gebruikte, hetgeen nog ongewoon is vandaag in de VSA – publiceerde geregeld schimpscheuten en roddelartikels over Victoria. Vooral Harriett Beecher Stowe, auteur van *De negerhut van Oom Tom*, en haar zus Catherine fulmineerden tegen haar hoewel ze haar nooit ontmoet hebben: Victoria was volgens hen amoreel.

En toch kreeg Victoria aanvankelijk de steun van de *National Women Suffrage Association* (NWSA) van Elisabeth Cady Stanton en Susan Anthony. Anthony was echter Woodhull niet zo genegen want bladzijden in haar dagboeken en geschriften die over Victoria gingen, werden uitgescheurd en sommige brieven bevatten de vermelding “verbrand dit!”.

Het was wel Victoria Woodhull die als eerste vrouw erin slaagde om het Amerikaanse Congres toe te spreken. Voor de juridische comités van beide kamers stelde ze een *Woodhull Memorial* op. Kordaat stelde ze dat gezien het 14e en het 15e Amendement van de Amerikaanse grondwet bepalen dat elke burger het recht heeft te stemmen, vrouwen dus ook stemrecht hebben. “Wel, vrouwen zijn wettelijk gelijk aan mannen. Waarom gebruiken ze dan hun stemrecht niet?” klonk haar logica. Een mannelijk lid van het congres repliceerde: “Vermits u een vrouw bent, bent u geen ‘US citizen’ en als u geen Amerikaans staatsburger bent, kan u niet stemmen.” En Victoria ketste terug dat de *Founding Fathers* het hadden over ‘personen’ en dat niet gespecificeerd werd of het over mannen dan wel vrouwen ging. Victoria argumenteerde dat vermits ze belastingen betaalde, ze wel het recht om te stemmen had en dus ook kon verkozen worden als president. In 1870 hadden bovendien in Wyoming vrouwen stemrecht gekregen en volgens de grondwet – zo poneerde ze – moest dit voorrecht naar alle staten worden uitgebreid.

Haar portret verscheen in kranten en haar vooruitstrevende denkbeelden werden becommentarieerd. Voor deze eigengereide zakenvrouw, uitgeefster en lobbyiste waren zelfs de suffragettes bereid hun jaarlijkse bijeenkomst van de *National Woman Suffrage Association* even uit te stellen om naar haar te gaan luisteren.<sup>15</sup>

Met dat wapenfeit in het Amerikaanse congres en haar eerste publieke optreden voor de NWSA wekte Victoria opzien en sommige suffragettes beschouwden haar meteen als dé leidster van de vrouwenstrijd. Isabelle Beecher Hooker, een andere zus van de aangeklaagde geestelijke Henry Beecher, verafgoodde Victo-

ria en dat zorgde voor een tweespalt in de godsdienstige familie. En voor verdeeldheid zorgde Victoria ook in de al niet eensgezinde vrouwenbeweging. Elisabeth Cady Stanton bleef haar steunen maar sommigen draaiden haar de rug toe. Victoria was hen té impulsief, excentriek, haar taal te ongepolijst, haar gedrag niet diplomatisch. Er was haar schandalige en chaotische familie en geruchten gonsden dat ze een prostituee was geweest. Sommige feministes vonden Victoria geen exemplarische keuze. Ze veroorzaakte teveel animositeit en stuitte mensen tegen de borst en dat hielp de zaak niet vooruit, dachten ze. Meer gematigde feministen – als Susan B. Anthony, één van de belangrijkste en erudiete voorvechters van de mensenrechten in de 19e eeuw – vonden de rabauwentaal van Woodhull en haar uitgesproken opinies geen goede strategie. Beweerd wordt dat sommige sekse- en strijdgenoten haar lieten vallen en stemden op een andere kandidaat, Horace Greeley, de hervormingsgezinde en abolitionistische uitgever van de *New York Tribune* en stichter van de *Liberal Republican Party*, die de steun van de democraten kreeg. Anderen stemden wellicht op James Black van de *Temperance Party*.

Maar Victoria liet zich niet afremmen. Vierendertig jaar oud was Victoria Woodhull – eigenlijk één jaar te jong voor de vereiste kandidaatsleeftijd, hoewel dat toen geen enkele rimpel veroorzaakte – toen ze in 1872 door de *Equal Rights Party* voorgedragen werd voor de Amerikaanse presidentsverkiezingen. 1500 mannen en vrouwen bevestigden haar partijnominatie met handgeklap. Meerdere *Equal Rights Parties* zagen het daglicht in de Verenigde Staten. In 1836 werd er eentje opgericht in Utica, New York en in de statuten stond te lezen “*All men are equal*”. Het is niet duidelijk of vrouwen daar ook bijhoorden. Mogelijks was een andere *Equal Rights Party* een afsplitsing van de *American Equal Rights Association* die Elisabeth Stanton in 1866 oprichtte, maar er is verwarring. Victoria had zelf een *People's Party* opgericht, die in 1872 tot *Equal Rights Party* werd omgedoopt. En dan is er in de Amerikaanse geschiedenis nog een keer sprake van een *Equal Rights Party*: in 1884 schoof ze Belva Ann Lockwood naar voren als presidentskandidate. Maar ook haar kandidatuur zorgde voor heel wat controverse en deze bekwame juriste kende geen succes bij de verkiezingen. Vrouwen en politiek, het ligt – lag – moeilijk in de VSA.

De verkiezingskandidatuur van Victoria wekte bovendien opzienbarende omdat de *Equal Rights Party* als vice-president voor het allereerst een zwarte kandidaat en vrijgelaten slaaf, Frederick Douglass, naar voren schoof. Douglass was een hervormingsgezinde activist die insprong bij de lezingen van Ralph Waldo Emerson wanneer deze laatste verhinderd was.

## Gesjoemel

Victoria zat dus wegens vermeende smaad in het cachot op het ogenblik van de verkiezingen. Stemmen heeft ze officieel niet gekregen.

Sommige statistieken spreken over een 2000-tal ‘zwevende’ stemmen. Andere tellen zelfs 16.000 verloren stemmen oftewel 2% van de stemmen. Stemmen tellen is nooit een evidente zaak geweest in de VSA. Bovendien bestond in 1872 het systeem van één officieel stembiljet nog niet. Elke partij die een kandidaat voorstelde, drukte haar eigen biljetten. Vaak werden die stembiljetten afgedrukt in partijkranten en the *Equal Rights Party* deelde stembrieven uit voor de stemlokalen. Die ‘gepersonaliseerde stembusbrieven’ zijn in de loop van de geschiedenis verzwonden. Beweerd wordt ook dat officiële stemmentellers de kandidatuur van Victoria als een grap afdeden en haar *ballots* gewoon weggooiden. Degelijk archiefonderzoek is nog niet gebeurd en de bronnen spreken mekaar tegen. Ook voor ‘grotere’ kandidaten als Horace Greeley van de *Liberal Republican Party* die kort na de verkiezingen stierf, beweren sommigen dat hij geen stemmen kreeg terwijl andere bronnen spreken van bijna drie miljoen stemmen. Stemmen gingen ook naar Thomas Andrews Hendricks van de oorspronkelijke *Democratic Party* en eveneens naar Benjamin Gratz Brown van dezelfde partij. Nog een an-



Bron: <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/en/c/cf/Woodhull.jpg>

Foto van Victoria Woodhull.

dere afsplitsing van deze partij werd gevormd door de *Bourbon Democrats* of de *Straight-Out Democrats* die de gerenommeerde katholieke advocaat Charles O’Conor naar voren schoof. De verkiezingen van 1872 werden met 56 procent gewonnen door de bewindvoerende president, Ulysses Grant, een generaal met faam uit de burgeroorlog, waarrond een geurtje van corruptie hing. Nu nog worden de stemmen die Victoria misschien zou gekregen hebben, niet opgenomen in de verkiezingsuitslagen. “*The truth is that I am too many years ahead of this* >>



*age and the exalted views and objects of humanitarianism can scarcely be grasped as yet by the unenlightened mind of the average man.*”, zo vertelde ze een journalist na haar verkiezingsnederlaag.

Haar presidentskandidatuur en ook de gevangenis kostten haar een fortuin. Met haar familie sliep ze dagenlang op de vloer van haar krantenkantoor omdat de huisbaas haar uit het huis in Manhattan gezet had. Een geautoriseerde campagnebiografie, twee campagnecomités, een campagnepin (een speld die aanhangers en supporters nu nog op hun kraag dragen om hun sympathie maar ook hun ‘uitverkorene’ kenbaar te maken)... slokten handenvol geld op. Het hele marketingcircus bekostigde ze helemaal uit eigen zak.

En toch probeerde Victoria Woodhull in 1884 en 1892 opnieuw genomineerd te worden. Een eigengereid initiatief vooral om haar gekrenkte eer te verdedigen. Het was al van bij aanvang tot mislukken gedoemd. Op dat ogenblik leefde ze al in Engeland. Geknakt na het *débat* van 1872 was ze naar de oude wereld getrokken om er rust te vinden. Ze was intussen – een tweede maal – van haar (tweede) man James Blood gescheiden en compleet bankroet. Maar één of andere financiële regeling met de erfgenamen van Commodore Vanderbilt bezorgde de gewiekste onderhandelaarster een comfortabel leven over de plas. Victoria paste zelfs haar krasse uitlatingen aan en gedroeg zich als een vrouw van stand.

Na haar politiek avontuur gaf ze lezingen in London. Net als haar moeder bekeerde ze zich tot het katholicisme. Het verhaal gaat dat toen ze na haar verkiezingsnederlaag erg ziek was – bijna dood volgens sommige kranten – haar moeder haar liet ‘excorseren’ door katholieke monniken waardoor Victoria genas. Haar spiritualisme had voordien al een behoorlijk christelijke basis en haar nieuwe voordrachten bewierookten *“The Human Body, the Temple of God”*. Onder de aanwezigen was bankier John Biddulph Martin die haar aanstonds ten huwelijk vroeg. Pas zes jaar later huwden ze want de aloude, conservatieve bankiersfamilie was de bloedzuigster liever kwijt dan rijk. En omdat ze het niet laten kon, lanceerde Victoria Woodhull Martin *The Humanitarian*, alweer een magazine om de wereld te verbeteren.<sup>16</sup> Haar man bezat voldoende fondsen om haar nieuwe politieke campagne in de VSA te spijzen en hij stond volmondig en met een dikke beurs achter haar. Hij kocht zelfs een luxueus rijtuig dat achter een trein kon gekoppeld worden zodat Victoria haar promotionele toer comfortabel kon voeren. De hele campagne liep faliekant af. Victoria werd als een outsider beschouwd en haar conferences lokten weinig volk en veroorzaakten veel controverses.

Na de dood van haar derde man trok ze zich terug in de Cotswolds in een Tudor Mansion waar ze schrijvers en artiesten ontving en er (na de prince of Wales) de tweede auto van heel Engeland aankocht. Met die Mercedes liet ze zich in een razende vaart langs de veldwegels voeren. Een lap van het domein verkavelde ze

tot volkstuintjes voor vrouwen en ze richtte een landbouwschool voor vrouwen op. Daarnaast liet ze boerderijen opknappen, elektriciteit en stromend water aanleggen en gedroeg zich als een welwillende dorpsdespoot. Ze was lid van de luchtvaartclub want de *‘sky was the limit’*. En voor de eerste man of vrouw die de Atlantische Oceaan wou overvliegen, loofde ze een enorm bedrag uit. In 1927 werd haar as in die oceaan uitgestrooid.

In Tewkesbury Abbey in de Engelse West Midlands hangt nog een gedenkteken voor de vrouw die haar hele lange 89-jarige leven communistische sympathieën bleef koesteren.

## Victoria Who?

De meeste Amerikanen kennen haar niet. Haar naam staat niet in de geschiedenisboeken en de Amerikaanse suffragettes hebben haar – uit valse schaamte? – uit hun historiek geschrapt. Pas veel later kreeg ze ook een plaats in *‘The Hall of Fame’* van *‘Great American Women’*. In 1876 toonde haar vroegere medestrijdster Elisabeth Cady Stanton zich verontwaardigd toen een journalist zich meewarig uitliet over haar prestaties: *“Victoria Woodhull heeft gewerkt voor de vrouwenzaak zoals niemand van ons zou kunnen gedaan hebben. Mannen die haar besmuikten met namen die anderen zouden doen beven, heeft ze weerstaan en in de ogen gekeken, terwijl ze hen haar principes door de strot duwde... In de annalen van de emancipatie, zal de naam Victoria Woodhull klinken als een ontvoogster.”*<sup>17</sup>

Toch is ze niet helemaal vergeten. In de kamergrote installatie *‘The Dinner Party’* van kunstenaars Judy Chicago is ze één van de 999 vrouwen van wie de naam op de vloer geschreven staat. In de bijhorende *Heritage Panels* en het boek wordt ze vermeld maar telkens krijgt ze het cachet mee van ‘controversieel’.<sup>18</sup>

Waren haar gedachten te vooruitstrevend en te bedreigend? Was ze te *‘outspoken’*, te radicaal? Was ze teveel een *‘einzeltgänger’*? Te impulsief of te weinig opgeleid? Een ‘hysterisch wijf’ of teveel vrouw? Sommige boeken hebben het nog altijd over *“The prostitute who ran for president”*.

Na haar mislukte kandidaatsstelling moet Victoria Woodhull gezegd hebben: *“Ooit, op een dag zal een vrouw dit land leiden.”*<sup>19</sup> ///

## Noten:

- <sup>1</sup> Barbara Goldsmith, *Other Powers: the Age of Suffrage, Spiritualism, and the Scandalous Victoria Woodhull*. New York, 1998, pp.19-22.
- <sup>2</sup> Barbara Goldsmith, *Other Powers...*, p. XI.
- <sup>3</sup> Barbara Goldsmith, *Other Powers...*, pp. 35-37.
- <sup>4</sup> Nicole Blondeau en Jean-Paul Feuillebois, *Victoria, la Scandaleuse*. Paris, 1979, p. 140.
- <sup>5</sup> Nicole Blondeau en Jean-Paul Feuillebois, *Victoria, la Scandaleuse...*, p. 148.
- <sup>6</sup> Barbara Goldsmith, *Other Powers...*, p. 151.
- <sup>7</sup> Amanda Frisken, ‘Sex in Politics: Victoria Woodhull as an American Public Woman, 1870-1876’, in: *Journal of Women’s History*, jg.12, nr. 1, pp. 89-111.
- <sup>8</sup> Todd Felton, *A Journey into the Transcendentalists’ New England*. Berkeley, 2006, pp. 30-31.
- <sup>9</sup> Todd Felton, *A Journey into...*, p. 26.
- <sup>10</sup> Todd Felton, *A Journey into...*, p. 124.
- <sup>11</sup> Whitney Chadwick, *Women, Art and Society*. Thames & Hudson, 1990, p. 181.
- <sup>12</sup> Whitney Chadwick, *Women, Art and...*, p. 185.
- <sup>13</sup> Todd Felton, *A Journey into...*, p.127; Barbara Goldsmith, *Other Powers...*, p. 194.
- <sup>14</sup> Amanda Frisken, ‘Sex in Politics...’, pp. 89-111.
- <sup>15</sup> <http://www.sc.edu/library/digital/collections/woodhull.html>
- <sup>16</sup> Nicole Blondeau en Jean-Paul Feuillebois, *Victoria, la Scandaleuse...*, p. 364.
- <sup>17</sup> Barbara Goldsmith, *Other Powers...*, p. 310.
- <sup>18</sup> Judy Chicago, *The Dinner Party*. New York, p. 211.
- <sup>19</sup> Nicole Blondeau en Jean-Paul Feuillebois, *Victoria, la Scandaleuse...*, p. 363.

Eliane Van den Ende studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel. Als cultuurjournaliste schrijft ze artikels voor onder meer Knack en De Morgen en werkte ze voor Radio 1. Zopas verscheen een nieuwe monografie van haar hand (*Karakterdames, Davidsfonds*) waarin verrassende portretten worden geschetst van vrouwen die geschiedenis maakten, maar die werden vergeten in de geschiedenisboeken.

# Het publieke leven van verborgen vrouwen

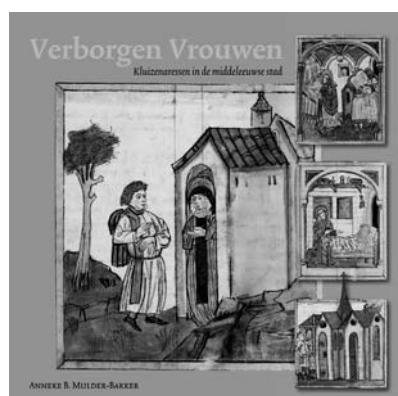
Het nieuwe werk van Anneke Mulder-Bakker, *Verborgten vrouwen. Kluizenaressen in de middeleeuwse stad*, slaagt er met brio in een vernieuwend licht te werpen op het leven van stadskluizenaressen in het middeleeuwse Europa. Met haar overvloed aan informatie schetst zij ons een levendig beeld van het leven van vier kluizenaressen, hun kijk op de wereld, de impact die zij hadden op de maatschappij rondom hen en de visuele cultuur die hen omringde.

/ Imke de Gier /

Anneke Mulder-Bakkers langlopende en vruchtbare academische onderzoek naar kluizenaressen culmineerde in 2005 in de publicatie *Lives of the Anchoresses. The Rise of the Urban Recluse in Medieval Europe* (Philadelphia, University of Pennsylvania Press). Haar nieuwe Nederlandstalige boek is in grote lijnen op deze monografie gebaseerd, maar mikt op een breder publiek. Het boek maakt in feite deel uit van het project *Verborgten Vrouwen* dat ook een tentoonstelling in het Museum Ons' Lieve Heer op Solder in Amsterdam behelsde, evenals een manifestatie met lezingen rondom de bewaarde kluis te Zaltbommel. Het boek bevat vijf hoofdstukken met portretten van middeleeuwse kluizenaressen (de moeder van Guibert van Nogent, Ivetta van Hoei, Juliana van Cornillon en Eva van Luik) die worden afgewisseld met zes hoofdstukken of 'beeldverhalen' waarin aspecten van de visuele cultuur die deze vrouwen omringde, besproken worden. Gezien het brede doelpubliek bleven voetnoten achterwege en zijn verwijzingen naar andere studies schaars. Meer specialistische begrippen, zoals bijvoorbeeld het getijdenboek, krijgen een korte en duidelijk uitleg. Het resultaat is een uitstekende en verfrissende inleiding over middeleeuwse kluizenaressen en hun visuele wereld.

Mulder-Bakkers hoofddoel is licht te werpen op de redenen van het verschijnen van het fenomeen van kluizenaressen in Noordwest-Europa en eveneens hun populariteit te verklaren in een tijd waarin vrouwen geen officiële publieke functie konden bekleden en zeker geen hoofdrol in geloofswesties konden spelen. Zij legt grote nadruk op de bronnen. Ze laat niet alleen zien wat de bronnen ons kunnen vertellen over genderrollen in de middeleeuwen, ze bespreekt naast de mogelijkheden, ook de grenzen van het bronnenmateriaal. Centraal daarbij staat de vraag hoe men de hagiografen moet interpreteren die de levensverhalen van deze vrouwen schreven. In het geval van Guibert van Nogent's relaas van het leven van zijn moeder in zijn *Monodiae* noteert Mulder-Bakker dat zij, ondanks de vele intieme details over haar, nooit bij naam genoemd wordt. Daardoor krijgt men de indruk dat Guibert een ideaalbeeld wilde schetsen volgens de typologie van een voor-

beeldige godsdienstige vrouw, eerder dan een echte biografie. En wanneer de biografie van Juliana van Cornillon in de officiële *vita* het toch belangrijke detail niet vermeldt dat zij de Latijnse tekst schreef van de liturgie van *Corpus Christi*, dan leren we daaruit dat religieuze vrouwen alleen voor welbepaalde eigenschappen door hun mannelijke biografen werden ge-



roemd, en dat schrijven daar niet bij hoorde.

Waarom was het kluizenaarswezen zo aantrekkelijk voor vrouwen, zelfs meer dan voor mannen, in die bepaalde regio en periode? Hoe konden zij tegelijk kluizenaress zijn en toch actief blijven in de gemeenschap? Mulder-Bakker beantwoordt zulke vragen door de sociale, economische, politieke en religieuze omgeving van de kluizenaressen helder in kaart te brengen. Ze beschrijft een stadscultuur die berustte op persoonlijk initiatief en handel, die de opkomst kende van de 'nucleaire familie'. Het was een cultuur die hoofdzakelijk oraal en visueel gericht was, waarin naast boekenkennis ook ruimte was voor ervaringskennis, en waarin de kerk de centrale focus bleef voor de gemeenschap. Ondanks het belang dat gehecht wordt aan deze context, is het duidelijk dat Mulder-Bakker de rol van het 'individuele karakter' niet onderschat, een motief dat veel voorkomt in het boek, net zoals de termen 'daadkrachtige typen' en 'krachtige persoonlijkheid'. Mulder-Bakker ziet Eva van Luik als zo'n daadkrachtige vrouw. Haar durf en onafhankelijkheid zijn enerzijds een factor in de keuze voor een kluizenaressenbestaan, en worden anderzijds ook door deze levenswijze bevorderd. Mulder-Bakker laat zien hoe Eva's stevig ge-

wortelde positie als kluizenaress én haar sterke wil maakten dat zij de implementatie van het feest van *Corpus Christi* kon realiseren, terwijl Juliana van Cornillon daarin faalde.

Mulder-Bakker wijst bij haar bespreking van de kluizenaressen geregeld op het belang van de verschillende levensfasen. Vrouwen kunnen hun entree in het publieke leven pas maken wanneer de plichten van het moederschap volbracht zijn en vaak pas wanneer de 'magische grens van veertig' is bereikt en de fysieke vrouwelijkheid wegvalt (zoals de menstruatie door de menopauze, borsten en rondingen door ascetisme en seksualiteit door weduwschap of leeftijd). Zoals bijvoorbeeld de moeder van Guibert van Nogent die, toen ze de sluier van weduwschap kreeg, "zich niet meer neer [legde] bij de beperkingen van haar sekse en haar status". Het leven van Ivetta van Hoei illustreert het idee dat een middeleeuwse vrouw zichzelf enkel kon ontplooiën wanneer de verplichtingen tegenover man en kinderen afgelopen waren, alhoewel het tegelijkertijd precies de ervaring van die alledaagse plichten was, die haar zowel het vermogen als de vrijheid gaven om als kluizenaress te leven.

De paradox dat door een besloten en zelfs gedeeltelijk verborgen ruimte binnen te gaan, een vrouw de macht verwerft om zichzelf zichtbaar en hoorbaar te maken, wordt in dit boek op briljante wijze duidelijk gemaakt. De kluis werd gezien als een heilige ruimte, een stuk hemel op aarde, en de kluizenaress verwierf, louter door het vertoeven erin, een dimensie van heiligheid en autoriteit. Ze was een levende reliek in haar schrijn, in het midden van de stad en toch daaruit teruggetrokken, en men kon haar raad en geestelijke bijstand vragen. Op de grens tussen de gemeenschap en de kerk leverden kluizenaressen belangrijke pastorale en intermediaire diensten zonder een eed te hebben afgelegd. Vaak beschikten ze ook over profetische gaven, die hen morele en charismatische autoriteit verleenden. Daardoor konden zij hun inzichten en stem geven, of het nu advies aan de burgers betrof zoals het geval was bij de moeder van Guibert van Nogent en Ivetta van Hoei, of een bijdrage tot de theologie zoals Juliana van Cornillon. Mulder-Bakker brengt in *Verborgten Vrouwen* dus niet alleen de vrouwen zelf maar ook de bredere context waarbinnen het fenomeen van de stadskluizenaress kon bestaan tot leven. ///

Imke de Gier heeft een B.A. in Geschiedenis en M.A. in Medieval Studies van Bristol University en is in oktober 2007 begonnen aan haar doctoraat over de 'Performatieve werking van *Le Miroir des simples âmes* van Marguerite Porete'. Ze werkt binnen het Ruusbroecgenootschap aan de Universiteit Antwerpen.

Anneke Mulder-Bakker, *Verborgten vrouwen. Kluizenaressen in de middeleeuwse stad*, Uitgeverij Verloren, 2007, 160 blz., ISBN 978 90 6550 996 3. €19,-.

Op 25 september ging de documentaire *Vrouwenhulpverlening, ontdekken en vernieuwen* in première. Deze documentaire geregisseerd door Grietje Keller en Josien Pieterse is gebaseerd op interviews van de *oral history* collectie-in-aanbouw over de tweede feministische golf van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (zie: *Onder de loep, Historica* nr. 2, 2008). In de documentaire vertellen feministen over hun kritiek op de reguliere hulpverlening en hoe ze een tegenbeweging opzetten om beter te beantwoorden aan de psychische en lichamelijke problemen die vrouwen ondervonden ten gevolge van de maatschappelijke positie van vrouwen.

/ Grietje Keller /

**H**Het was nog halverwege de jaren 1980 dat er in Nederland tienduizenden baarmoeders verwijderd werden terwijl dat in veel gevallen niet echt noodzakelijk was. De eierstokken werden vaak ook weggehaald met het argument dat de vrouw dan in ieder geval geen eierstokkanker meer kon krijgen. Gynaecologen hielden daarbij geen rekening met de seksualiteit van de vrouw. In de documentaire vertelt in 1985 een vrouw waarvan de baarmoeder verwijderd is: *“Ik vind de mentaliteit van gynaecologen ten opzichte van vrouwen en van hun seksualiteit, eigenlijk ontzettend minderwaardig en niet humaan. Want zodra de baarmoeder en de eierstokken geen voortplantingsfunctie meer hebben, dan mogen ze er wel uit. En met je seksualiteit hebben ze (de artsen, GK) helemaal niets te maken. Je wordt dus gewoon gecastreerd boven een bepaalde leeftijd.”* De vrouwenbeweging maakte een *Zwartboek gynaecologische praktijken*. Studentes bekritiseerden medisch wetenschappelijk onderzoek. Leonore Nicolai vertelt bijvoorbeeld: *“En in onze studie hadden we al heel veel discussies (...) over het feit dat wij als vrouwen in een voetnoot werden benoemd, terwijl er zeer stellige opmerkingen werden gemaakt over ‘mensen’. (...) Dat triggerde mij enorm. Dat je gewoon letterlijk kan zeggen ‘mensen doen zo’ en dan gewoon een voetnoot kan opnemen ‘helaas vrouwen niet!’ Maar het staat er gewoon doodleuk: ‘deze groep is onderzocht en reageert dus zo’. Nee, die groep is helemaal niet onderzocht. De helft van die groep is onderzocht!”*

Omdat veel vrouwen niet bekend waren met hun seksuele organen maakte men voorlichtingsmateriaal. Aanvankelijk schreef het vrouwengezondheidsproject *Tante Sjaan* van het Studium Generale aan de Erasmus Universiteit Rotterdam onder andere het boekje: *“Hoe tante Sjaan haar lichaam leert kennen”*. Later maakte op professioneel niveau het *Landelijk centrum voor vrouwengezondheidszorg Aletta* in

# Documentaire over vrouwenhulpverlening

Aankondiging van een project hulpverlening tegen seksueel geweld, door de stichting Tegen Haar Wil te Groningen. De vrouwen die op de foto's staan zijn: Gunilla Kleiverda, Nelleke Nicolai, Leonoor Nicolai, Yvonne Saro, Nel Jessurun, Nel Willekens, Riekje Kok, Ingrid Foeken. Affiche, foto door Karlijn Milder, 1985.

Utrecht voorlichtingsmateriaal. In de jaren 1980 waren er meer dan twintig vrouwengezondheidscentra in Nederland.

De mensen die de documentaire tot nu toe gezien hebben, verbazen zich vooral over één ding: is het allemaal nog zo kort geleden? Is het nog zo kort geleden dat incest ontkend werd? Dat verkrachting binnen het huwelijk niet bij wet verboden was? Dat huisartsen kalmerings-

middelen voorschreven bij onbegrepen klachten? Blijkbaar hebben velen de neiging om dit soort zaken verder van ons vandaan in het verleden te plaatsen. ///

Grietje Keller, Beeldarchivaris IIAV, g.keller@iav.nl  
De documentaire *Vrouwenhulpverlening, ontdekken en vernieuwen* is voor €15,- te koop; aanvragen via pr@iav.nl.

# Berichten van het bestuur

Sinds enige tijd proberen wij met het bestuur acties te ontwikkelen om ons ledenaantal in ieder geval op peil te houden. Natuurlijk zijn de inhoud en de kwaliteit van de artikelen in *Historica* daarbij een belangrijk instrument. Maar om leden te behouden en er bij voorkeur meer te krijgen zullen we nog actiever moeten werven. Ideeën vanuit onze leden, die in het veld werkzaam zijn, zijn daarbij natuurlijk zoals altijd van harte welkom.

/ Eveline Buchheim /

Wij zijn op dit moment bezig te onderzoeken welke PR acties we in de nabije toekomst op kunnen zetten om extra leden voor de VVG te werven. Zo zullen we op 1 november 2008 in Utrecht met een stand aanwezig zijn bij het jubileumevenement *Gender op Drift* waarmee het twintigjarig jubileum van Het Nederlands Genootschap Vrouwenstudies wordt gevierd. Bovendien zal de volgende Johanna Naberprijs een breder geografisch terrein gaan bestrijken. Daarnaast ontwikkelen we plannen om onze website regelmatig van nieuwe inhoud te voorzien. Dat kunnen we met ons kleine bestuur natuurlijk niet alleen, hulp daarbij van leden is niet alleen van harte welkom, maar zelfs noodzakelijk!

Om aan deze samenwerking nog meer inhoud te geven heeft het VVG-bestuur, samen met het IIAV de huidige organisatoren van de prijs, besloten de prijs met ingang van de komende uitreiking in 2009 ook open te stellen voor België. Daartoe werd het reglement aangepast. Op de website van het IIAV ([www.iiav.nl](http://www.iiav.nl)) en van de VVG ([www.vrouwengeschiedenis.dds.nl/](http://www.vrouwengeschiedenis.dds.nl/)) staat een link naar het volledige reglement van de Naberprijs 2009. Meer informatie of het antwoord op vragen kan via [info@iiav.nl](mailto:info@iiav.nl) verkregen worden.

## Johanna W.A. Naberprijs

Sinds 1989 werd de Johanna Naberprijs zeven maal uitgereikt voor de beste Nederlandse afstudeerscriptie op het gebied van vrouwenstudies. De laatste Johanna Naberprijs werd in 2005 gewonnen door Marja Volbeda met haar scriptie *Maria Jacoba de Turenne. Een jonge vrouw 'gedesguiseert in mans cleederen' in het Staatse leger 1688-1689*. Daarvoor vielen scripties met zeer uiteenlopende onderwerpen in de prijzen. In 2002 bijvoorbeeld *Blanke pioniersters in Nederlands-Indië, 1870-1914. Gender en het koloniale in twee Indische romans van Louise B.B. en Augusta de Wit* van Janneke Janssen en in 1999 *Schuld en sekse. Een onderzoek naar de genderbetekenissen van 'schuld' in de discussies over de oorzaken van nationaal-socialisme en Holocaust* van Kirsten Snijders.

De prijs is vernoemd naar Johanna Wilhelmina Antoinette Naber (1859-1941). Zij was schrijfster van talrijke historische studies en in 1935 richtte zij samen met W.H. Posthumus-van der Groot en Rosa Manus het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging op, een van de voorlopers van het huidige IIAV.

## Expositie en uitreiking

De eerstvolgende prijsuitreiking vindt plaats op 17 april 2009 in Brussel tijdens de Algemene Ledenvergadering van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis (VVG). Er zal dan tevens de mogelijkheid zijn een rondleiding te krijgen door de tentoonstelling over de geschiedenis van de vrouwenbeweging in België. Deze expositie wordt georganiseerd door het Archiefcentrum Vrouwengeschiedenis en RoSa - Documentatiecentrum, Bibliotheek en Archief voor Gelijke Kansen, Feminisme en Vrouwenstudies in Brussel.

## Samenwerking

Binnen het VVG-bestuur zijn wij al enkele jaren bezig de samenwerking op het gebied van vrouwen- en gendergeschiedenis met België te activeren. In de praktijk komt het vanwege de taalverschillen vooral neer op een samenwerking met Vlaanderen. Dat heeft tot nu toe geleid tot een Vlaams bestuurslid, professor Machteld De Metsenaere verbonden aan de Vrije Universiteit Brussel, en een aantal Vlaamse redactieleden bij *Historica*.

## Winnaars

De winnaars van de Johanna W.A. Naberprijs tot dusver zijn:

2005 Marja Volbeda  
*Maria Jacoba de Turenne. Een jonge vrouw 'gedesguiseert in mans cleederen' in het Staatse leger 1688-1689*

2002 Janneke Janssen  
*Blanke pioniersters in Nederlands-Indië*

1999 Kirsten Snijders  
*Schuld en sekse. Een onderzoek naar de genderbetekenissen van 'schuld' in de discussie over de oorzaken van nationaal-socialisme en Holocaust*

1997 Marijke Huisman  
*De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk. Feminisme en evolutiedenken in Nederland 1913-1918*

1994 Hilde van Wijngaarden  
*Barber Jacobs en andere uitdraagsters. Werkende vrouwen in Amsterdam in de zestiende en zeventiende eeuw*

1992 Roos Vermeij  
*De "vrouwendingen" van Mej. Mr. Marie Anne Tellegen*

1989 Monique Stavenuiter en Jeanette Dorsman  
*Nooit gehuwd maar niet alleen. Vrijgezelle vrouwen uit de arbeidende klassen in Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw*

Scripties die afgerond zijn tussen 1 september 2006 en 1 december 2008 kunnen tot 1 januari 2009 worden opgestuurd naar:

IIAV / Johanna W.A. Naberprijs 2009,  
Obiplotin 4,  
1094 RB Amsterdam.

Ideeën om onze vereniging aan meer leden te helpen, of concrete aanbiedingen mee te helpen aan activiteiten kunnen gestuurd worden naar [secretarisvvg@yahoo.com](mailto:secretarisvvg@yahoo.com). ///

## Dena Goodman, gender en het materiële

Een interdisciplinaire workshop

Dena Goodman zal het komende academische jaar de Jantina Tammes Leerstoel in Genderstudies van de Rijksuniversiteit Groningen bekleden. Goodman is historicus en auteur van verschillende gezaghebbende publicaties over gender in de vroegmoderne Europese cultuur in het algemeen, en de Franse verlichting in het bijzonder. Ze heeft vooral bekendheid verworven met haar baanbrekende studie over gender en openbare meningsvorming: *The Republic of Letters: A Cultural History of the French Enlightenment* (Ithaca, 1994). Op dit moment is ze als Professor of History and Women's Studies verbonden aan de University of Michigan.

Tijdens haar verblijf in Groningen zal Goodman een workshop beleggen over een oud thema in genderstudies: de dichotomie tussen cultuur en natuur. De workshop beoogt de relatie tussen gender en de materiële wereld opnieuw te bezien. Onderzoekers van verschillende disciplines en tijdvakken worden bij deze uitgenodigd om aan deze bijeenkomst deel te nemen en papers in te sturen.

Onder de noemer *Gender and Materiality in European History* kunnen uiteenlopende onderwerpen ter sprake worden gebracht: van natuur en ruimte, en lichaam en seksualiteit, tot technologie en de consumptiemaatschappij. De paper zou het onderwerp vanuit een genderperspectief moeten bespreken: hoe maakt het materiële gender zichtbaar? Wat zijn de politieke en culturele implicaties daarvan? Kan onderzoek naar de materiële wereld het inzicht in het functioneren van gender in maatschappij en cultuur verdiepen?

De workshop heeft plaats op 11 and 12 juni 2009 aan de Rijksuniversiteit Groningen. De organisatie is in handen van het Centrum voor Gender Studies (CGS) en het Onderzoeksinstituut Geesteswetenschappen Groningen (OGWG) van de Faculteit der Letteren.

Een uitgebreidere, Engelstalige beschrijving van het onderwerp staat op de webpagina's van het CGS ([www.rug.nl/arts/research/research-centres/centre-for-gender-studies/international-projects](http://www.rug.nl/arts/research/research-centres/centre-for-gender-studies/international-projects)).

Nadere informatie kan worden verkregen bij:

Marja van Tilburg (CGS; [m.w.a.van.tilburg@rug.nl](mailto:m.w.a.van.tilburg@rug.nl))

of Marijke Wubbolts (OGWG; [m.t.b.wubbolts@rug.nl](mailto:m.t.b.wubbolts@rug.nl)).

Voorstellen voor een paper kunnen tot 1 december as. worden ingediend bij Marja van Tilburg.

## Forum voor Belgisch onderzoek naar de geschiedenis van gender en seksualiteit

Op woensdag 26 november 2008 vindt de startbijeenkomst plaats van het Forum voor Belgisch onderzoek naar de geschiedenis van gender en seksualiteit. De initiatiefnemers gaan ervan uit dat er in België behoefte is aan een forum waarop historici (m/v) die zich bezighouden met vrouwengeschiedenis, geschiedenis van gender en geschiedenis van seksualiteit elkaar kunnen ontmoeten en hun lopend onderzoek aan elkaar kunnen voorstellen. Zij zijn ervan overtuigd dat zo'n forum een nieuw elan kan geven aan het onderzoek, de doorstroming van in-

formatie kan optimaliseren, de samenwerking tussen onderzoekers van verschillende instellingen kan bevorderen, de contacten en uitwisseling tussen beginnende en ervaren onderzoekers kan stimuleren en de netwerking versterken.

Geïnteresseerden in het forum kunnen zich aanmelden door een mail te sturen naar [avg.carhif@amazone.be](mailto:avg.carhif@amazone.be), met vermelding van hun contactgegevens en enkele regels over hun onderzoeksdomein.

Meer info:  
[www.avg-carhif.be/cms/forum\\_genre\\_nl.php](http://www.avg-carhif.be/cms/forum_genre_nl.php)

MARKIEZIN ZKT. KUNST

kasteel van gaasbeek

GYNAIKA

Actuele kunst in het kasteel van Gaasbeek  
12 september > 23 november '08

kasteelstraat 40 | 1750 gaasbeek | T 02 531 01 30 | [www.kasteelvangasbeek.be](http://www.kasteelvangasbeek.be) | [www.gynaika.be](http://www.gynaika.be)

## Markiezin zkt. kunst

Het kasteel van Gaasbeek en Gynaika vzw presenteren 'Markiezin zkt. kunst', een exclusieve tentoonstelling waarin hedendaagse kunst in dialoog treedt met de historische figuur van markiezin Marie Peyrat (1840-1923), de laatste bewoonster van het kasteel van Gaasbeek.

Als markiezin leidde Marie Peyrat, geheel in de lijn van haar lijfspreuk 'Un seul désir', een turbulent leven vol uitersten. Ze organiseerde politieke salons, hield er verschillende minnaars op na en werd aanzien als een voor haar tijd zeer geëmancipeerde en vrijgevochten vrouw. Gebiologeerd door kunst en geschiedenis, spendeerde ze haar fortuin aan de transformatie van haar favoriete verblijf, het kasteel van Gaasbeek, tot een romantisch sprookjeskasteel en legde ze een indrukwekkende kunstcollectie aan.

Belangwekkende kunstwerken van zowel (inter)nationale gevestigde waarden als jong, aanstormend talent vinden een plek in haar vroegere thuis: een uitzonderlijke locatie waar een mix van actuele kunst en een historisch verhaal het unieke kader van deze tentoonstelling vormen.

Waar: Kasteel van Gaasbeek, Kasteelstraat 40, 1750 Lennik-Gaasbeek.

Wanneer: t.e.m. 23 november 2008. Dinsdag tot en met zondag van 10u tot 18u.

Website: [www.kasteelvangasbeek.be](http://www.kasteelvangasbeek.be)

## / Nieuwe Boeken /

/ Tentoonstelling /  
Vrouwenaanbod,  
Vrouwen aan Bod

Kunstwerken van vrouwen die de jaren twintig van de vorige eeuw een heel vernieuwend gezicht gaven. Drie vrouwen nemen in deze expositie een centrale plaats in. Een van hen, Else Berg (1877-1942) zal bij velen bekend zijn. De werken van de andere, eveneens zeer vernieuwende, schilderessen zijn minder bekend, maar des te verrassender. Het zijn Jemmy van Hoboken (1900-1962) en Edle Alma-Saxlund (1886-1980).

Naast de werken van deze opmerkelijke schilderessen is ook werk te zien van een aantal bijzondere collegae, alles ontstaan in de jaren twintig, zoals onder anderen Lou Loeber, Anna Maria Blaupot ten Cate, Jacoba van Heemskerck, Lilly van Velde-Kloeker, Engeliën Reitsma Valença Charley Toorop en Anna Sluyter. Te zien is dat zij in vooruitstrevendheid beslist niet onderdeden voor hun mannelijke collegae's.

In de Nieuwe Zaal van museum Kranenburgh is de tentoonstelling Charley Toorop, Werken op papier te zien, van 11 november 2008 t/m 5 april 2009. 'Vrouwen aan bod' sluit hierbij dus mooi aan. Onder de titel Vooral geen principes! Is in museum Boymans van Beuningen in Rotterdam een overzichtsexpositie te zien van het geschilderde werk van Charley Toorop (27 september 2008-18 januari 2009).

De begeleidende catalogus, een 'Kranenburgh Cahier', zal worden geschreven door een drietal kunsthistorici, Linda Horn, Joseline de Koning en Beks Oppers. De eindredactie berust bij Renée Smithuis, die tevens de samenstelster is van de tentoonstelling.

Waar: Museum Kranenburgh  
Bergen, Hoflaan 26 1861 CR Bergen  
(tel.: 072-5898927)  
Wanneer: 16-12-08 t.e.m. 05-04-09.  
Geopend van dinsdag tot zondag,  
van 13u tot 17u.  
Website: [www.museumkranenburgh.nl](http://www.museumkranenburgh.nl)/Vers van de pers

Gerda Godrie-Van Gils  
Vrouwelijke vorming tussen Martha en Maria.  
Katholiek huishoudonderwijs in Noord-Brabant 1919-1968

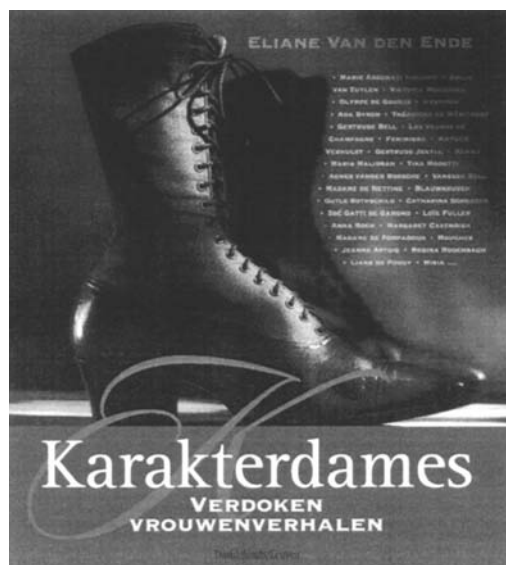


Gerda Godrie-van Gils (1944) deed onderzoek naar het rooms-katholiek huishoudonderwijs in Noord-Brabant, in het bijzonder de steden Breda, Eindhoven en Tilburg. Het huishoudonderwijs is een vaak vergeuisd en onderschat onderwijstype. Daarom is er nog nauwelijks serieus over geschreven, terwijl toch zeer veel meisjes een huishoudschool bezochten tussen 1921 (de invoering van de Wet op het Nijverheidsonderwijs) en 1968 (de invoering van de Mammoetwet).

Godrie-van Gils laat zien hoe door een samenloop van politieke, eco-

nomische, religieuze en sociaal-culturele factoren het huishoudonderwijs van de grond kwam, hoe het de tegenwind van de crisis- en oorlogsjaren het hoofd bood en na de oorlog een bloeiperiode beleefde. In de jaren zestig keerde het tij en kreeg dit onderwijstype een negatief imago. Op basis van vragenlijsten en interviews geeft de auteur de lezer ook een indruk van hoe docenten en leerlingen dit onderwijs hebben ervaren.

Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 2008, €29,50



Eliane Van den Ende  
Karakterdames. Verdoken vrouwenverhalen

Geschiedenis is vrouwelijk. Maar als het over vrouwen gaat, gaat het vaker over hun excentriciteit dan over hun helftaftigheid, vaker over hun kunde om te verleiden dan om hun kunst te schilderen of te schrijven...

Eliane Van den Ende belicht deze verdoken en beloken talenten, zonder een sprankel van ondergeschiktheid. Dit levert boeiende en verrassende portretten op, die werden geïllustreerd door grafisch vormgeefster Carine Cuypers. Voor al wie niet wist dat de grenzen van Irak werden getekend door een vrouw, of dat Bruegel leerde schilderen van zijn schoonmoeder.

Davidfonds, 2008, €27,19

Arnhems Historisch Genootschap 'Prodesse Conamur'  
Arnhemse meisjes.  
Vrouwen in beeld

Geen koekje maar wel een boekje over vrouwen die in Arnhem zijn geboren of er (enige tijd) hebben geleefd. In dit themanummer van *Arnhem de Genoeglijkste*, het orgaan van het Arnhems Historisch Genootschap 'Prodesse Conamur', worden de levensverhalen van tien Arnhemse vrouwen belicht.

Een geschiedenis die begint bij de onbekende Arnhemse middeleeuwse schrijfster Reinalda van Eymeren en die eindigt in 2006, het overlijdensjaar van de interieurarchitecte Ida Falkenberg-Liefrinck.

Arnhem de Genoeglijkste. Jaargang 27, nummer 4, december 2007.

